

ELİF ŞAĞBAN

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYOLOJİ
ANABİLİM DALI

YÜKSEK
LİSANS
TEZİ

YENİ KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19)
İLE BAŞA ÇIKMADA DİNİ İNANÇ VE
TUTUMLARIN ETKİSİ: AKADEMİSYENLER
ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

ELİF ŞAĞBAN

SOSYOLOJİ
ANABİLİM DALI

ARALIK 2023

ARALIK 2023

T.C.

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

YENİ KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19) İLE BAŞA ÇIKMADA
DİNİ İNANÇ VE TUTUMLARIN ETKİSİ: AKADEMİSYENLER
ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
ELİF ŞAĞBAN

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET ZEKİ DUMAN

VAN- 2023

KABUL VE ONAY

Elif ŞAĞBAN tarafından hazırlanan “Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVİD-19) ile Başa Çıkmada Dini İnanç ve Tutumların Etkisi: Akademisyenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Jüri Üyeleri	İmza
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.
Başkan : Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.
Üye : Dr. Öğr. Üyesi GülsevİM EVSEL Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Ünal BOZYER Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.
	Tez Savunma Tarihi: 21/12/2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (21. 12. 2023)

(İmza)

(Elif ŞAĞBAN)

Yüksek Lisans Tezi
Elif ŞAĞBAN

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Aralık, 2023

**YENİ KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19) İLE BAŞA ÇIKMADA
DİNİ İNANÇ VE TUTUMLARIN ETKİSİ: AKADEMİSYENLER
ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA**

ÖZET

Günümüz modern dünyasında afet türleri, kaynakları bakımından çeşitlilik göstermek ile birlikte sonuçları bakımından küresel boyutlara ulaşmıştır. Bunun en güncel örneği günümüzde etkileri devam eden biyolojik bir afet türü olan Covid-19 salgınıdır. Diğer afetlerde olduğu gibi bu süreçte de dinin etkin olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Covid-19 ile başa çıkmada dini inanç ve tutumların etkisini incelemek bu çalışmanın temel amacıdır. Bu çalışma birden çok disiplinin görünümünü yansıtmaktadır. Nitekim sosyoloji perspektifinden ele alınan bu çalışmada, sosyolojinin önemli alt disiplinlerinden olan din sosyolojisi ve afet sosyolojisinden yararlanılmıştır.

Nitel araştırma yöntemine başvuru bu çalışmada, amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Böylece saha araştırması, çalışma grubu Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenleri olan Covid-19 salgın hastalığını yaşamış 13 kadın ve 13 erkek olmak üzere toplam 26 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Derinlemesine görüşmelerin yapıldığı bu çalışmada içerik analizi yapılarak temalara ulaşılmıştır. Bulgular başlığı altında ele alınan bu temalar, katılımcıların afet dönemlerinde dinin yeri ve önemine dair görüşlerine, hastalık dönemlerinde verdikleri dini tepkilere ve salgın kısıtlamaları nedeniyle dini yaşantıdaki değişimlere odaklanılmıştır. Bundan hareketle çalışmada genelde afet dönemlerinde dinin önemi, özelde de Covid-19 salgın hastalığı döneminde dini inancın yeri, verilen dini tepkiler, dinin tedavi sürecine etkisi, hastalık öncesi ve sonrasında dini yaşantıdaki değişimler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre dini inancın, Covid-19 hastalığı döneminde özellikle sağladığı psikolojik destek ile tedavi sürecine katkıda bulunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afet, Salgın, Covid-19, Din, İnanç ve Tutum

Sayfa Sayısı: X+118

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN

Master Thesis

Elif ŞAĞBAN

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
December, 2023

**THE IMPACT OF RELIGIOUS BELIEFS AND ATTITUDES IN COPING
WITH THE NOVEL CORONAVIRUS DISEASE (COVID-19): A
SOCIOLOGICAL STUDY ON ACADEMICS**

ABSTRACT

In today's modern world, types of disasters vary in terms of their sources, yet their consequences reach global proportions. As the most current example in this regard, we can refer to the ongoing Covid-19 pandemic, which continues to persist as a biological disaster with enduring effects. It is known that religion is influential in this process as in other disaster periods. In this sense, the main objective of this study is to examine the effect of religious beliefs and attitudes in coping with the Covid-19 pandemic. This study reflects the views of multiple disciplines. As a matter of fact, in the study approached from a sociological perspective, the significant sub-disciplines of sociology, namely the sociology of religion and disaster sociology, are utilized.

In the study, in which a qualitative research method is employed, a purposeful sampling technique is used. Thus, the field study is conducted with a total of 26 participants, consisting of 13 women and 13 men who are academicians from Van Yüzüncü Yıl University and experience the Covid-19 pandemic disease. In this study where in-depth interviews are carried out, themes are reached through content analysis. The themes addressed under the findings section encompass the participants' views on the place and importance of religion in disaster periods, their religious reactions during periods of illness, and changes in religious life due to epidemic restrictions. From this point of view, the study focuses on the importance of religion in disaster periods from a general perspective, while from a particular perspective, the place of religious belief during the Covid-19 epidemic, the religious reactions given, the effect of religion on the treatment process, and the changes in religious life before and after the disease are emphasized. As a result, it is understood that religious beliefs contribute to psychological support during the Covid-19 pandemic, aiding in the treatment process.

Keywords: Disaster, Epidemic, Covid-19, Religion, Belief and Attitude

Quantity of Page: X+118

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ	viii
TABLO DİZİNİ	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1. Afet Kavramı	4
1.2. Afet Türleri.....	5
1.2.1. Doğal Afetler	6
1.2.2. Sosyal Afetler	7
1.2.3. Teknolojik Afetler.....	7
1.2.4. Biyolojik Afetler	8
1.3. Sosyolojik Perspektiften Afet.....	9
1.4. Biyolojik Bir Afet: Covid-19 Salgını	14
1.4.1. Covid-19 Salgınının Birey Yaşamına Etkileri	16
1.4.2. Covid-19 Salgınının Toplumsal Yaşamdaki Etkileri.....	17
1.4.3. Covid-19 Salgınının Ekonomik Etkileri	20
1.5. Din Nedir?	21
1.6. Dinin Toplumsal İşlevleri.....	22
1.7. Dini Başa Çıkma Teorileri.....	23
1.7.1. Olumlu Dini Başa Çıkma.....	24
1.7.2. Olumsuz Dini Başa Çıkma	25
1.8. Afet ve Din İlişkisi	25
1.8.1. Salgın Hastalıklar ve Dini Başa Çıkma	29
1.9. Dinin Etkilendiği Covid-19 Salgını ve Din İlişkisi	31
1.9.1. Salgını Anlama ve Anlamlandırma Sistemi Olarak Dini İnanç ve Tutum.....	35

1.9.2. Salgın Döneminde Toplumsal Kaygı ile Mücadele ve Din	37
1.9.3. Salgın Krizi ile Başa Çıkmada Dinin Fonksiyonu: Manevi Güç.....	38
2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ	40
2.1. Araştırmanın Amacı	40
2.2. Araştırmanın Önemi	41
2.3. Araştırmanın Problemleri	42
2.4. Araştırmanın Yöntemi	43
2.5. Araştırmanın Evren ve Örneklemi.....	44
2.6. Araştırmanın Veri Toplama Teknikleri ve Analizi	45
2.7. Araştırmada Karşılaşılan Zorluklar	46
3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLAR.....	48
3.1. Katılımcıların Deprem, Sel ve Salgın (Koronavirüs) Gibi Afetler ile Başa Çıkmada Dini İnanca Verdikleri Önem.....	48
3.2. Katılımcıların Koronavirüs Hastalığını Anlamlandırmada Ortaya Koydukları Farklı Görüşler ve Hastalığa Verdikleri Dini Tepkiler.....	62
3.3. Katılımcıların Koronavirüs Nedeniyle Kamusal İbadetlerin Yapılamamasına Verdikleri Tepkiler	90
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	105
EKLER.....	111
EK-1: Görüşme Formu	111
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AFAD	Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
Akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
CDC	Centers for Disease Control and Prevention
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİTİB	Diyanet İşleri Türk İslam Birliği
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
Ed.	Editör
Hz.	Hazreti
K2	Katılımcı
UN	United Nations
Vb.	Ve benzeri
Vd.	Ve diğerleri
Vs.	Vesaire
%	Yüzde

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3.1. Katılımcıların Afet Dönemlerinde Dinin Misyonuna İlişkin İfadeleri	49
Şekil 3.2. Katılımcıların Covid-19 Salgın Hastalığını Açıklama Biçimleri	63

TABLO DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.1. Katılımcıların Demografik Bilgileri	45

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, geçmişten günümüze insanların afet dönemlerinde dini inançlarına neden sığındıkları sorusuna özellikle henüz etkileri devam eden Covid-19 salgını özelinde cevap aranması etkili olmuştur. Bundan dolayı biyolojik bir afet türü olan Covid-19 özelinde ele aldığımız “Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) ile Başa Çıkmada Dini İnanç ve Tutumların Etkisi: Akademisyenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” adlı çalışmamız, özellikle hastalık dönemlerinde dini inancın önemini, tedavi sürecine olan etkilerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu nedenle bu çalışma inancın, afetin açıklanma, anlamlandırma biçimlerindeki yerinin yanı sıra hastalık dönemlerindeki öneminin de açıklanacak olması açısından önemlidir.

Çalışmanın hazırlanma sürecinden tamamlanmasına kadar tezin her aşamasında bana her zaman yol gösteren, destek ve yardımlarını esirgemeyen Saygıdeğer Danışman Hocam Prof. Dr. M. Zeki DUMAN’ a değerli katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Saha araştırması için görüşmeleri kabul eden çalışma grubundaki Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerine teşekkürlerimi sunarım. Son olarak desteklerini esirgemeyen aileme, bu süreç boyunca verdiği moral ve destek ile hep yanımda olduğunu hissettiğim değerli kardeşim Arzu ŞAĞBAN’a ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ELİF ŞAĞBAN

Van, 2023

GİRİŞ

Afetler, kaynakları itibariyle yaşantının zorlu yönlerini yansıtan ve toplumsal düzenin devamlılığını etkileyen belirleyici dönemleri içermektedir. Nitekim dönemin önemli gerçekliği olan afetlerinden biri de Covid-19 salgını olmuştur. Günümüzde etkileri henüz devam eden Covid-19 salgın hastalığı, içerisinde bireyleri ve toplumları bütün yönleriyle kuşatan sorunların sergilendiği bir durumu barındırmaktadır. Bu yönüyle bir hastalığın bütün dünyayı etkilemesi sonucu oluşan pandemi örneklerinden olan Covid-19 salgını, DSÖ tarafından Türkiye’de 11 Mart 2020 tarihinde pandemi olarak duyurulmuştur¹.

Covid-19 salgını neticesinde ölüm sayıları ciddi rakamlara ulaşmıştır. Nitekim Sağlık Bakanlığı tarafından yayınlanan son Mart 2023 Türkiye Covid-19 tablosuna göre toplam vefat sayısı “102.174”² olarak gösterilmiştir. Bu açılardan bakıldığında günümüzde etkileri ve belirtileri önemli derecede azalan Covid-19 salgınının maddi ve manevi kayıplara yönelik etkilerinin devam ettiğini görmek mümkündür.

Koronavirüs Pandemisi boyunca salgının etkilerini azaltmak için çeşitli alanlarda mücadele edilmiştir. Bu alanlardan biri de din olmuştur. Dinlerin, toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu anlamda özellikle salgının kontrol altında tutulması hususunda dinler, birbirinden farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Mevcut düzenin geri kazanılmasında dinlerin belirleyici rolleri olmuştur. Bunun yanı sıra din, diğer afet türlerinde görüldüğü gibi biyolojik bir afet olan koronavirüs salgın hastalığı dönemi devam ettikçe de başvurulan bir kurum olmuştur. İnsanların mevcut davranışlarına yansıyan bu durum esasen birbirinden farklı örneklerle üzerinden yapılan çalışmalarda görülmektedir. Özellikle ilgili literatür incelendiğinde hastalık dönemlerinde dini inanca başvurma oranının arttığı görülmektedir. Bu durum dinin kişiler üzerindeki esas gerçekliğini ortaya koymaktadır.

Dinin, afet gibi olağanüstü durumlarda veya hastalık dönemlerinde kişilerin ilgilendiği bir yapı olmasının birçok izahı bulunmaktadır ve bunlar farklı

¹ <https://covid19.saglik.gov.tr/>

² <https://covid19.saglik.gov.tr/>

çalışmalarda belirleyici yönleriyle ortaya konulmaktadır. Bazı din psikologları dinin, kutsal ile olan ilişkisi doğrultusunda bir “anlam sistemi” olduğunu ifade eder. Bu açıdan dini amaçlar yaşamın anlamı, kontrol mekanizmasını yönetme ve sağlık gibi bireyi ilgilendiren yapıları kapsamaktadır (Hökelekli, 2013: 60). Dinin bu özelliği, felaketler üzerinden de değerlendirilebilir. Hastalıkların açıklanma biçimleri ve hastalık döneminde metafizik bir güce sığınma ihtiyacı bunun başlıca örnekleridir. Geçmiş salgın hastalıklar incelendiğinde geleneksel toplumların bu tür dönemlerde dini inanca ihtiyaç duydukları ve bu noktada yaşadıkları durumu dini bir bakış açısı ile izah ettikleri anlaşılmaktadır. Bunu takiben günümüz modern tıbbın geliştiği toplumlarda da özellikle manevi güce duyulan ihtiyaç Covid-19 salgın hastalığından anlaşıldığı üzere kendini ispatlamıştır. Covid-19 Pandemisi mevcut manevi destek ve rehberliklerin artışına yol açmıştır.

Covid-19 salgını döneminde dinin, yalnızca başa çıkmada bir faktör olmadığı bununla birlikte felaketi açıklama biçimlerinde de olumlu ve olumsuz şekilleriyle kullanıldığı yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma salgının, din, afet ve sağlık disiplinleri üzerindeki görünümlerini sosyolojik bağlamda ele alınması açısından önemlidir. Bu anlamda dini inanç ve tutumların, hastalık (Covid-19) ile başa çıkmada nasıl bir etkisi olduğu ve tedaviye nasıl yansıdığı bu çalışmanın temel problemidir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Covid-19 salgın hastalığını geçirmiş katılımcıların dini inançlarının, hastalık ile başa çıkmadaki yansımalarına ilişkin görüşlerini ortaya koymaktır.

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenleri özelinde ilgili üniversitenin toplam 11 fakülte ve yüksekokullarında gerçekleştirilen bu çalışma için örneklem grubunun önemi, uzman kişilerin görüşlerinden -başta afet ve din etkileşiminin anlaşılması için- özellikle insanların bu tür felaket dönemlerinde dine başvurma sebepleri, dinin hastalık dönemindeki etkileri çeşitli yönleriyle anlatılmak istenmiştir.

Bu çalışma temelde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde afet, afet türleri, ve afetin sosyolojik boyutu çeşitli kavram ve kuramlar bağlamında literatürdeki görünümleriyle ortaya konulmuştur. Özeld, çalışmanın önemli konusu olan Covid-19 salgının ortaya çıkışı, birey, toplum ve ekonomik yaşantı üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bunu takiben din, dinin toplumsal işlevleri, dini başa çıkma

teorileri, afet ve din özelinden Covid-19 salgın hastalığı ile din etkileşiminin literatürdeki görünümü incelenmiştir. Ayrıca pandemi döneminde din kurumunun rolü anlatılmıştır. Çalışmanın metodolojik bilgilerinin yer aldığı ikinci bölümde araştırmanın amacı, önemi, ana ve alt problemleri, yöntemi, evren ve örnekleme, veri toplama teknik ve analizi ile araştırmada karşılaşılan zorluklar ortaya konulmuştur.

Çalışmanın bulgularına yer verilen üçüncü bölümde ise Covid-19 hastalığını geçirmiş katılımcıların görüşlerine yer verilmiştir. Söz konusu çalışmada nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. İçerik analizi tekniğinin kullanıldığı bu bölümde üç ana tema oluşturulmuştur. Bu temaların ilkinde katılımcıların afet ve din ilişkisinin önemine dair farklı görüşleri, ikinci temada katılımcıların geçirmiş oldukları Covid-19 hastalığına verdikleri dini tepkilere yer verilmiştir. Burada katılımcıların salgının ortaya çıkış sebebi hakkındaki düşünceleri, hastalığa yakalanma nedenlerini açıklamada dinin yeri, hastalık döneminde başvurdukları dini inanç ve tutumlar, tedavi sürecinde dinin etkili olup olmadığına dair görüşleri ve hastalık sonrasında dini hayat biçimindeki değişiklikler yer almıştır. Bulguların üçüncü ana temasında ise katılımcıların salgın kısıtlamalarından dolayı kamusal ibadetlerin yapılamamasında yaşanan zorluklara verdikleri tepkiler ve bu duruma nasıl uyum gösterdikleri sunulmuştur. Son bölümde ise katılımcıların ifadelerinden toplanan ve bulgular kısmında analiz edilen veriler değerlendirilmiştir.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Afet Kavramı

Afet ve Acil Durum Yönetim Başkanlığı (AFAD) afeti, toplum yaşamını birçok boyutta etkileyen doğa, teknoloji veya insan fiiliyle oluşan, toplumsal yapıda meydana gelen kayıplar olarak tanımlamaktadır. Ayrıca afeti, bir olay olmaktan ziyade olayın meydana getirdiği sonuçlar olarak ifade etmektedir³. Tanımdan hareketle afet olgusunun, yaşanan bir olayın veya durumun sonuçlarını karşıladığı anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, başta psikolojik, sosyolojik, ekonomik ve siyasal olmak üzere birçok alanın yansımalarını göstermektedir. Afetlerin bu görünümü, söz konusu alanların afet ile mücadele eylemlerindeki süreci ve buna yönelik çözüm faaliyetlerini yansıtmaktadır.

Geçmişten günümüze farklı şekillerde tezahür eden ve canlı yaşamına yansıyan tehlikeler, afetlere zemin hazırlamıştır. Birey ve toplum yaşamında önemli bir etkiye sahip olan afetler, tarihsel sürecin birçok döneminde yaşanmıştır. Afetler, gerek belli bir kesimi gerek sınırları aşarak küresel bağlamda tüm dünyayı birçok yönden etkileyip toplumsal düzende, ani ve kaçınılmaz dönüşümler yaratmaktadır. Bu dönüşümlerin beraberinde getirdiği tahribatlar, afetlerin farklı yönlerden ele alınması gerektiğinin sonucunu doğurmuştur. Çeşitli yaklaşımlar ile ele alınan afet kavramı literatüre birçok tanım sunmuştur. Bu açıdan yaşanan felaketlerin gerçekleşme biçimleri ve doğurduğu sonuçlar açısından afetler, birbirinden farklı alanlarda incelenen geniş bir yelpazeye sahiptir.

Afet yönetim süreci bütünsel bir çalışma gerektirmektedir. Afetler ile birlikte meydana gelen sorunların çözümünde önemli stratejiler geliştirilmektedir. Bu bağlamda afetlerin gelişim sürecinde önemli aşamalar bulunmaktadır. Bu durumlardan ilki, afet öncesi için ‘hazırlık’ ve ‘riskleri azaltma’ aşamasıdır. İkincisi, afet gerçekleştiğinde oluşan ‘acil durum müdahalesidir’. Son aşama ise afet sonrasında yapılan ‘iyileştirme’ ve ‘yeniden yapılanma’ aşamalarıdır (Kahraman, Polat ve Korkmazıyürek, 2021: 8). Tanımdan anlaşıldığı üzere afet yönetimi, sistemli

³ www.afad.gov.tr

aşamalardan oluşmaktadır. Afet yönetiminin bu özelliği sosyal koşullara bağlı olarak değişmek ile birlikte afet sürecinin gidişatını da belirlemektedir.

Tarihsel süreçteki afetler, türlerine göre ve etkilenen kesim açısından zorluklar, kolaylıklar veya başarısızlıklarla sonuçlanmıştır. Nitekim afet yönetimi farklı topluluklarda farklı boyutlarda uygulanmaktadır. Bu anlamda ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve sosyal koşulları, afet yönetim biçimine kaynak oluşturmaktadır. Günümüzde afetler ile mücadelede geçmişten farklı olarak yeni yönetim sistemleri geliştirilmiştir. Ülkeler, afet öncesi sürecin önemine dair adımlar atmaya başlamışlardır. Afetin sadece meydana geldiği andan ibaret olmadığı anlayışı bu sürecin en az hasarla geçirilmesinde önemli bir etkidir.

Çalışmanın merkezi olan Türkiye’de de afete yönelik yeni yönetimler oluşturulmuştur. Bu bağlamda AFAD’ın (2020: 28) yayınladığı *2019-2023 Stratejik Plan’ da* AFAD’ın vizyonu, afete karşı dirençli bir toplum oluşturmak olarak anlatılmıştır. Afete dirençli toplum oluşturmak yaklaşımı içerisinde olay öncesi için riski yönetmek, olay anı için müdahale ve iyileştirme modelinden bahsedilmektedir. Teknolojinin gelişim düzeyi ve canlı yaşamındaki değişimler, afet yönetimini önemli kılmaktadır. Topluları afet öncesinde hazırlamak ve bilinçlendirmek bu sürecin yönetiminde etkilidir. Nitekim canlılar, kaynakları ve çeşitleri bakımından çağın değişimiyle paralel gelişen ve değişen afetlere maruz kalmıştır ve kalmaya devam edeceklerdir.

1.2. Afet Türleri

Afetler, birbirinden farklı kaynaklardan oluşmaktadır. Günümüzde yaşanan afet türleri ve şiddetlerine bakıldığında tarihin önceki dönemlerinden farklı olarak yaşanan olumlu ve olumsuz gelişmeler beraberinde farklı afet türlerini ve sonuç olarak çeşitli afet yönetim biçimleri oluşturmuştur. Bu açıdan afet kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için afet türleri kısaca dört başlık altında ele alınabilir. Bunlar doğal, sosyal, teknolojik ve biyolojik afetlerdir.

1.2.1. Doğal Afetler

“Doğal afetler, toplumun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faaliyetlerini önemli ölçüde aksatan, can ve mal kayıplarına neden olan doğa olaylarıdır” (Kadıoğlu, 2008: 5). Doğal afetler, diğer afet türlerinden farklı olarak doğrudan insan müdahalesinin sonucu oluşmamaktadır. Doğal afetlerin oluşum biçimlerine bakıldığında deprem, çığ, heyelan gibi doğa kaynaklı olarak yaşandığı görülmektedir. Bu türlerin oluşum biçimleri farklı olmasına karşın sonuç itibariyle birey ve toplum yaşantısında var olan düzeni bozmakla beraber yeni çözüm yolları arayışını doğurmaktadır.

Doğal afetler, çeşitli topluluklarda benzer kaynaklı yaşansa da neden oldukları sorunlar aynı olmamaktadır. Sahip olunan koşullar doğal afetlerin sonuçlarını etkilemektedir. Scheidegger (1994, akt. Aydın, 2014: 16) doğal afetleri; “anlıklar ani doğal değişimlerin uzun soluklu sorunlara ve toplumsal yıkımlara neden olduğu olaylar olarak tanımlamıştır.” Bu bakış açısına göre doğal afetlerin önemli özelliklerinden biri öngörülebilirlik durumunun güç olmasıdır. Böylelikle doğal afetlerin ani ve hızlı bir biçimde yaşanması veya bu afet türüne neden olan dolaylı müdahaleler sonucu uzun süreli ve büyük yıkım sonuçlarına yol açması muhtemeldir.

Bu afet türü canlı yaşamının ilk dönemlerinden itibaren bir oluşuma sahiptir ve oluşmaya devam edecektir. Ancak bu oluşumun toplulukları etkileme düzeyleri birbirinden farklı olmuştur. Toplulukların sahip olduğu ekonomik kaynaklar ve bilgi birikim düzeyi bu afet türü ile mücadele biçimlerini etkilemiştir. Hatta afetin gerçekleşme biçimini de etkilemiştir. Bu açıdan geleneksel toplumlarda meydana gelen doğal afetlerde beşeri faktörlerin etkisi incelendiğinde afet yönetimine dair bir bilgi birikiminin olmadığından ötürü yahut sorunun temeline inilmediği için etkilenme düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür.

Doğal afetlerin geleneksel toplumlardaki rolü modern toplumlarda tamamen farklı bir seyir izlemiştir. Bu farklılık iki boyutta ele alındığında teknolojinin gelişim seviyesiyle paralel olarak bilinçli bir toplumun varlığı ve yine teknolojinin gelişimi ile birlikte doğal afetlerin oluşumu ve kontrolünde insan faktörünün artan etkisi söz konusu olmaktadır. Modern toplumlarda nüfusun artan yapısı doğal afetlere karşı bilinçli bir toplum yaratma noktasında çeşitli afet modelleri geliştirilmiştir. Bu

bağlamda birçok açıdan doğal afetler kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Ancak modern sanayi toplumlarında doğal afetlere karşı insan faktörünün dolaylı etkisi, afet kavramının tanımlanma biçimleri dahil olmak üzere yeni afet biçimlerinin oluşmasına neden olmuştur. Nitekim modern dönem toplumlarında söz konusu doğal afetler ile birlikte sosyal afetler, teknolojik afetler gibi yapay afet türleri konuşulmaya ve incelenmeye başlanmıştır. Bizzat insanın doğrudan ve dolaylı etkisiyle oluşan bu afetler, insan kontrolü dışında sonuçlar yaratmaya başlamıştır.

1.2.2. Sosyal Afetler

Doğal afetlerden farklı olarak sosyal afetler insan kaynaklıdır. Bilerek ve düzenli aşamalara bağlı bir şekilde gerçekleşen bu afet türüne örnek olarak göçler, kıtlıklar, savaşlar, soykırımlar gibi tüm canlıları olumsuz etkileyen insan kaynaklı olaylar verilebilir (Gökçen, 2020: 53-54). Sosyal afetler, afetin diğer türlerinden farklı olarak insan yaşamında uzun ve kalıcı izler bırakmaktadır. Tarihsel kaynaklar, sosyal afetlerin sonuçlarının psikolojik ve sosyolojik boyutunu göstermektedir. Nitekim bu felaketler farklı felaketlerin oluşumuna da neden olabilmektedir. Söz gelimi kıtlıkların yarattığı yoksulluk veya sağlık sektöründeki aksamalar salgınlara veya göçlere neden olabilmektedir. Bu ise afet türleri arasında bir bağ ve sonuçları bakımından bir olay zinciri oluşturarak afete bakışa farklı perspektifler sunabilmektedir.

İnsan kaynaklı afetler, geçmişte yaşanan afetlere ek olarak günümüzde yeni görünümlere sahiptir. İnsan ilişkilerinin arttığı ve sınırların azaldığı günümüz küresel dünyasında yaşanan bu afet türünün, tüm dünyayı doğrudan veya dolaylı olarak etkilemesi muhtemeldir. Oluşumları bakımından çeşitliliği artan sosyal afetler, küresel bağlamda dünyayı ilgilendiren bir sorun olmaktadır ve sonuçları bakımından manevi kayıplar ile birlikte maddi kayıplara neden olabilmektedir.

1.2.3. Teknolojik Afetler

Bu afet türü, modern dönem afetlerinin geleneksel dönemden farkını yansıtan afetlerdir. Toplulukların gelişimiyle paralel olarak gerçekleşmektedir. Bu bağlamda Kadioğlu (2008: 6) teknolojik afetleri, herhangi bir müdahale olmadan gerçekleşebileceği gibi, doğal bir afet sonucu ya da kişilerin müdahale etmesi ile

oluşabilen nükleer santral kazaları, endüstriyel kazalar, uçak kazaları gibi olaylar olarak ifade etmektedir.

Belirtildiği üzere, teknolojik afetler doğal afetler gibi sadece doğa kaynaklı olmadığı gibi sosyal afetler gibi sadece insan kaynaklı da değildir. Bu afet türünü harekete geçiren birçok itici güç bulunmaktadır. Teknolojik afetlerin ayırt edici özelliklerinden biri, insan müdahalesi veya tedbirler ile doğurabileceği sonuçların önceden öngörülebilme olasılığı yüksektir. Böylece maddi ve manevi kayıpların önüne geçilebilir.

Bu afet türünün Sanayi Devrimi ile birlikte yaygınlaştığı söylenebilir. Günümüzde ise yine teknolojik gelişmenin geldiği düzey ile farklı biçimlerde görünmektedir. Söz konusu bu afet türü, günümüzde tehlike boyutlarının artık bir dönüşüm yaşadığını göstermektedir. Tarihsel sürece bakıldığında toplulukların yaşadıkları felaketlerin günümüzde farklılaşması neticesinde tehlikenin daha çok kırılganlıklara neden olduğu görülmektedir. Teknolojik kullanımın gerekli olması ve küresel düzeyde yayılım göstermesi teknolojik kaynaklı kazaların yayılımını da arttırmaktadır. Bu durum hem ülkeler arası güç yarışından doğmaktadır hem de ülkeler arası gerilime neden olabilmektedir.

1.2.4. Biyolojik Afetler

Biyolojik afet, kaynakları ve sonuçları bakımından diğer afet türlerinden farklı olarak hem geçmiş toplumları hem günümüz toplumlarını etkileyen önemli bir afet türüdür. Narayanan'a göre (2018, akt. Tercan, 2020: 42) biyolojik afetler; "doğal, kazara veya kasıtlı bir biçimde ya da böcek istilası sonucu meydana gelerek çevresel, sosyal veya ekonomik etkilere neden olabilmektedir." Biyolojik afetler, diğer afet türlerinden farklı olarak doğurduğu sonuçlar bakımından daha büyük bir kesimi mağdur edebilmektedir. Özellikle biyolojik bir afet türü olan salgın hastalıklar, zaman ve mekân bağlamında bulunduğu çağı korkutucu sonuçlar ile kuşatmaktadır ve toplumsal yapıyı dinamik değişimler ile karşı karşıya getirmektedir.

Bu afet türü etkileme ve yayılım açısından farklı tanımlamalara sahiptir. Bu bağlamda Güngör (2020: 156) biyolojik felaketlerin ikiye ayrıldığını belirtmiştir: Epidemik ve pandemik felaketler. Epidemik felaketler kolera ve veba gibi toplumun

büyük bir kısmını aynı zaman diliminde etkileyen afet biçimiyken pandemik felaketler ise H1N1 virüsü ve kuş gribi gibi felaketlerin küresel boyuttaki yayılımını ifade etmektedir.

Tanımdan anlaşılan, biyolojik afetler kontrol altında tutulması zor olan felaketlerdir. Özellikle modern çağa evrilme ile yaşanan felaketlerin özelde biyolojik felaket türünün yayılım hızı, ulusal sınırların ortadan kalkması ile paralellik göstermektedir. Biyolojik felaketler, zamansal ve mekânsal sınırları aşan bir afet türüdür. Bu bakımdan yaşanan felaketler, özelde salgın hastalıklar tüm dünyayı sağlık, ekonomi, eğitim gibi tüm toplumsal alanlardan kuşatmaktadır.

1.3. Sosyolojik Perspektiften Afet

Canlı yaşamının devamını sağlayan etkenler üzerinde büyük bir güç unsuru olan afetler, birbirinden farklı disiplinlere konu olmuştur. Hiç şüphesiz afet, sosyal bilimlerin özelde sosyoloji disiplininin önemli bir araştırma konusudur. Afetin sosyolojik bağlam için önemi, toplumsal düzende yarattığı sorunlar ile ön plana çıkmasıdır. Afet yalnızca doğa veya insan kaynaklı oluşan ve kendiliğinden sona eren etkisiz bir olay değildir. Afet, başlı başına bireyi bilhassa toplumları gerek küçük gerek büyük sorunlarla karşı karşıya bırakan olaylar bütünüdür.

Afet kaynaklı sorunların birbirini tetiklemesi ve böylelikle tüm toplumsal kurumların birbirinden etkilenmesi sosyolojik perspektiften afeti önemli kılmaktadır. Afet toplumsal yaşamı tehdit eden bir unsurdur. Böylece Mills'in vurguladığı gibi "Sorunlar kamusal meselelerdir: Topluca itibar edilen kimi değerlerin tehdit altında olduğu hissedildiğinde sorunlar ortaya çıkar" (Mills, 2019: 20). Afetler, toplumu ilgilendiren sorunlardır.

Afeti sosyolojik bağlamda ele alan Can (2020: 27) afeti öncesi, afet süreci ve sonrasını kapsayan bütünsel bir faktör olarak ifade etmektedir. Bu açıdan Can, sosyolojik etkiden söz ederken sosyolojinin sadece afet sonuçlarıyla ilgilenmediğini bununla birlikte birden çok faktör çerçevesinden bahsetmektedir. Bunlar "biyolojik", "fiziksel", "ekonomik", "afet ve kriz yönetimi" ve "sivil toplum" gibi faktörler bütününe içerisine alan bir sosyolojik kapsamın içerisinde. Can'ın ifadesinden

anlaşıldığı üzere, afetlerin yarattığı ve afeti yaratan problemler sosyolojik bağlam için irdelenmesi gereken bir gereksinimdir.

Sosyolojik açıdan afetler, diğer alanlardan farklı şekillerde incelenmektedir. Draberk'in (1986, akt. Gökalp Yılmaz, 2021: 196) sosyolojik bağlamda afete yaklaşımında, afet ile ilgili yapılan fiziksel çalışmalar incelendiğinde “planlama”, “uyarı”, “tahliye”, “acil müdahale”, “yeniden yapılanma” gibi afetin fiziksel boyutuyla ilgilenirken afet sosyolojisi ise “hazırlıklı olmak”, “tepki”, “iyileşme” eğilimlerinin ön planda olduğu süreçler ile ilgilendiğini söylemektedir. Bu yüzden afet sosyolojisini afetin öncesi, gelişim evresi ve sonrası ilgilendirmektedir. Bu noktada afetin yarattığı tahribatın etkilerinin sosyoloji için önem arz ettiği söylenebilir. Söz gelimi depremler, salgınlar başta olmak üzere afetler, sosyolojik bağlama ihtiyaç duymaktadır.

Afetlere yönelik sosyoloji perspektifinden yapılan çalışmalar incelendiğinde özelde Türkiye’de yapılan çalışmaların az olduğu Batı dünyasında ise sosyolojinin gündemdeki gelişimi ile paralel bir biçimde afet sosyolojisinin geliştiği görülür. Bu açıdan sosyal bilim çerçevesinde yapılan ilk araştırmalardan biri Prince’in çalışması olmuştur. Prince bu çalışmayla mühimmat yüklü bir geminin havaya uçmasının sosyolojik görünüşleri ele almıştır (Köse ve Küçükcan, 2006: 22-23). Bu çalışmaların devamında afetlere yönelik sosyolojik ve sosyo psikolojik çalışmaların yapımı artmıştır. Günümüzde hem hâlihazırda bir salgın pandemisinin yaşanması hem de yapay afetlerin doğal afetlere ek olarak gündemde olması sosyolojiye farklı boyutlar kazandırmaktadır.

Tarihsel sürece bakıldığında toplumların birçok afet türüne maruz kaldığı aşikârdır. Bu afetlerin önemlilerinden olan deprem ve salgın hastalıklar, toplumsal değişimin en büyük göstergesidir. Tarihin hangi çağında yaşandığı fark etmeksizin salgın gibi büyük afetler toplumları her açıdan kuşatmışlardır. Tarihe sonuçları bakımından korkunç bir afet olarak geçen veba buna kanıttır. Veba salgınının sonuçları ve İbn-i Haldun’un (2007: 195) bu salgına dair söylemleri *Mukaddime*’de, veba felaketi tahrip edici özelliğiyle “ümranın” güzellikleri ve topluluklara olumsuz etkileri olduğu üzerinedir. Ayrıca eserde vebanın, devletlerin ekonomik ve hâkimiyet

gücünü zayıflattığından ve şehirleri yok eden bu salgının, insan yaşantılarını ve insanı farklılaştığından bahsedilmektedir.

Afeti sosyolojik bağlamda incelemeye yönelik ilgili literatüre bakıldığında birbirinden farklı düşünürler ve teoriler perspektifinden ele alındığı görülmektedir. Bunlardan önemli olanlardan biri Durkheim ve işlevselci teoridir. Durkheim'e göre kendiliğinden gelişen veya kişi kaynaklı felaket biçimleri, bireyleri birleştirerek çözüm üretmeye ve sosyal dayanışmayı güçlendirmeyi sağlamaktadır. Afetten sonraki süreç ise kişilerin “özgeci davranış” biçimine itmektedir ve sosyal değerlerin yeniden oluşması bireyler arasında yeni bir “kolektif bilincin” oluşmasını sağlamaktadır (Alfirdaus vd. 2015, akt. Alkın, 2020: 66).

Dolayısıyla Durkheim'in sosyoloji disiplinine kazandırdığı önemli söylemlerden biri de olayları ve durumları açıklamak için toplumsal boyuta başvurusudur. Durkheim'in kavram setinden biri olan “kolektif bilinç” söylemi felaketlere yönelik açıklamalarda bulunmada oldukça önemlidir. Nitekim toplumu değişime zorlayan facialar, kolektif bilincin harekete geçmesinde etkili olmaktadır. Toplumun sahip olduğu dinamikler felaketlere karşı güçlenmeyi sağlamaktadır. Durkheim, toplumsal yapının önemi üzerinde durmaktadır. Böylelikle sahip olunan toplumsal yapının afet yönetiminde belirleyici rolü vardır. Bu noktada sosyal değerler ve normlar afet ile başa çıkmada oldukça etkilidir.

Sosyolojinin kurucu isimlerinden Max Weber, afet sosyolojisi ve afet yönetiminde başvurulan önemli bir diğer kişidir. Weber sosyolojisinin yönetsel yaklaşımında önemli kavramlar olan “uzmanlaşma ve rasyonelite” afet ile bağlantılı olarak ele alınan iki önemli kavramdır. Alkın (2021: 27) ‘bütünleşik afet yönetimindeki’ önemli aşamalardan olan erken uyarı, müdahale, iyileştirme gibi aşamaların rasyonel hesaplamalar ve uzmanlaşmaya dayandığını açıklamaktadır. Söz gelimi deprem üzerinden incelendiğinde depreme hazırlık aşamasında alınan tedbirler rasyoneliteyi karşılarken depreme hazırlık aşamasında toplumların uzmanlar tarafından bilgilendirilmesi uzmanlaşma ve işbölümü süreçlerini içermektedir.

Bu tanımla afet yönetiminde rasyonel düşüncenin, yaşanacak felaketlerde zararı en aza indirmedeki rolünün önemi anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak günümüzün canlı felaketi ve yüzyılların önemli afeti olan koronavirüs salgın

hastalığı verilebilir. Salgın ile mücadele için din, sağlık, siyaset gibi kurumların işbirliği, kurulların oluşturulması ve farklı disiplinlerden bir araya gelen uzmanların yaptıkları değerlendirmeler, hesaplamalar sonucu alınan tedbir kararları, rasyonel biçimde hareket edilmesi, Weber yönteminin ilkelerine dayanak oluşturmaktadır.

Marx ise inşa ettiği teoriler ve kuramlar itibariyle felaketlere sosyolojik bağlamda bakış açısı sunan bir diğer isimdir. Bu bağlamda Marx'a göre modern tarım beraberinde doğanın zarar görmesine neden olmuştur. Bu zarardan ve tahribattan kapitalist sınıfı sorumlu tutmuştur ve böylece bu durumdan alt sınıfların yaşam biçimlerinin etkilendiğini savunmuştur (Alkın, 2020: 67). Marx'ın eleştirisi sınıf çatışmasının doğa üzerinde yaşanmasına yöneliktir. Doğaya zarar veren kesim aynı zamanda verdiği zarardan etkilenmeyen kesim olmuştur. Böylelikle eşitsizliğin boyutları felaketlere de yansımaktadır. Çünkü felaketlerden herkesin eşit seviyede etkilenmediği görülmektedir.

Moderniteye geçişle birlikte afetlerin yönetim şekli ve afeti anlamlandırma biçimleri geleneksel dönemden farklı olmuştur. Bu farklılıkların nedenlerinin başında modernitenin doğurduğu tehlikenin kaynakları gelmektedir. Doğal afetlere ek olarak yapay afetlerde oluşan artış afet yönetim biçimlerini etkilemektedir. Böylelikle modern çağa evrilme insan kaynaklı afetlerin artmasına neden olmuştur. Yapay afetlerin artışı mevcut yapıda değişimlere neden olmaktadır. Bu değişimlere bakıldığında yoksulluk, ekonomik krizler, kıtlık, göç ve eşitsizlik gibi durumları kapsayan bir çerçeve oluşmaktadır. Afet sonrası yaşanan bu durumlar özellikle biyolojik afetler başta olmak üzere afet türlerinin farklı etkileri olmakta birlikte günümüz toplumlarında küresel boyutlara ulaşmaktadır. Nitekim afetlerin birey ve toplum yaşantısında oluşturduğu bu karmaşık yapı sosyolojik bağlam için bir düzenek oluşturmaktadır.

Modernleşme ile birlikte toplumların mücadele etmek zorunda kaldıkları ve yeni karşılaştıkları tehlikeler olmuştur. Beck bu toplumlara "Risk Toplumu" demiştir ve sosyolojik literatüre yeni bir kuramsal bakış açısı geliştirmiştir. Beck *Risk Toplumu* adlı eserinde bugünkü risklerin geçmişteki risklerden farklı olduğunu söylemektedir ve bugünün risklerinin kaynağı olarak "sanayideki aşırı üretimi" göstermektedir. Beck, böylece modern nedenleri hatırlatıp günümüzdeki riskleri

“modernleşmenin riskleri” olarak adlandırmaktadır. Beck’e göre endüstriyel gelişme söz konusu oldukça bu risklerin olumsuz sonuçları büyümeye devam edecektir (Beck, 2019: 25). Bu tanımla Beck’in yaklaşımından, risklerin insan yaşamını tehdit etmesinde bilimsel ilerlemenin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzdeki mevcut risklerin yaşanmasında teknoloji kaynaklı faktörlerin etkisi söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında günümüzde teknolojik risklerin varlığının yeni bir tür olarak afetlere katıldığı görülmektedir.

Beck’e göre insanların kendi elleriyle oluşturduğu bu riskler yayılım özelliklerine göre “sosyal bir bumerang” etkisinden hareketle kendilerini oluşturanları da etkisi altına alacak ve statüsel fark gözetmeksizin üretildikleri merkezlere, üreten aktörlere büyük bir tehlike olarak geri dönecektir (Beck, 2019: 50). Vurgulandığı üzere günümüz toplumlarının yaşadığı mevcut riskler etki açısından eşitsizlik yaratmamaktadır. Yapay kaynaklıdır ve küresel bir yapıya sahiptir. Böylece günümüz felaketlerinin ayırım gözetmeksizin tüm düzeydeki toplulukları etkileyeceği söylenebilir. Bu bağlamda doğal kaynaklı afetlere ek olarak teknolojik afetler veya biyolojik afetlerin farklı görünüm ve etkilerinin olması söz konusudur.

Risk kavramı çerçevesinde günümüzü anlatan bir diğer düşünür Giddens’tir. Giddens metodolojisine göre risk sadece bireyi değil tüm toplumu etkileyen bir olgudur. Buna örnek olarak ekolojik yıkım veya nükleer savaşları veren Giddens küresel bağlamda etkili olan “risk ortamları”nın varlığından bahsetmektedir (Giddens, 1994: 38). Beck ve Giddens’in risk olgusuna dair düşüncelerine bakıldığında Beck’te olduğu gibi Giddens düşüncesinde de risk kavramıyla yapay afetlere yönelik açıklamalar yapıldığı ve risklerin önemli özelliklerinden birinin de etkileme düzeyinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda insanın doğa ile irtibatının tehlike boyutu risklere, riskler ise küresel yayılıma sebebiyet vermektedir.

Giddens’a göre modern dünyadaki risklerin yarattığı etkiler azaltılsa dahi hiçbir zaman yok olamazlar. Bu açıdan örneğin nükleer silahlara bakıldığında ortadan kaldırılmaları sahip olunan teknik bilgiyi yok edememektedir. Böylelikle başka bir zaman ve mekânda oluşturulabilmesi muhtemeldir. Bu da risklerin “küresel tehlike” görünümünün hep devam edeceğini gösterir (Giddens, 1994: 120). Giddens

düşüncesinden anlaşıldığı üzere, insanoğlu risklerin sonuçlarına maruz kalmaya devam edecektir. Bu durum günümüzde geliştirilen teknolojinin gücünü göstermektedir.

1.4. Biyolojik Bir Afet: Covid-19 Salgını

“Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19), ilk olarak Çin’in Vuhan Eyaleti’nde Aralık ayının sonlarında solunum yolu belirtileri (ateş, öksürük, nefes darlığı) gelişen bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020’de tanımlanan bir virüsdür”⁴. Sonuçları bakımından günümüzün en kritik meselesi olarak gündemde olan bu salgın, tüm dünya ülkelerini ilgilendirmiştir.

İnsanları birbirinden farklı biçimlerde etkileyen bu salgın hastalık genellikle ateş, kuru öksürük ve tükenmişlik belirtileri ile ortaya çıkar⁵. Salgının bulaşıcılık düzeyinin yüksek olması gündelik pratikleri etkileyen çeşitli tedbirlere sebebiyet vermiştir. Bu tedbirlere; sosyal mesafe kurallarının uygulanması, karantinalar, evde kal çağrıları ve birey yaşantısında temizliğin öneminin aktarılması ile maske zorunluğu örnek verilebilir.

Covid-19 salgın hastalığına hazırlıksız yakalanmanın sonuçlarından biri insan yaşantısında yeni bir döneme ortam hazırlamasıdır. Salgının ortaya çıkış sebebinin saptanmasında yaşanan zorluklar bu hastalığın kaynağının belirlenmesi ve afet olarak ilan edilmesi hususlarında çeşitli söylemler doğurmuştur. Salgının doğal ve yapay kaynaklı olarak ortaya çıktığına dair ikili görüş salgının çıkış nedenini saptamak için gündemde tutulan bir araştırma olmuştur.

Ancak her halükarda bu salgın bir afet sürecini temsil etmektedir. Bu noktada Tercan’a göre biyolojik hastalıklara neden olan, doğal ya da insan ürünü oluşan ve küçük veya büyük bir kesimi etkisi altına alan salgın hastalıklar, birer biyolojik afet türüdür. Bu açıdan 2020’ de tüm dünyayı etkileyen Covid-19 salgını da küresel etkileriyle biyolojik afete neden olmuştur (Tercan, 2020: 47).

Covid-19 salgının ilk aşamada tedavisinin olmaması, küresel çapta ölümlerin önüne geçilememesinde önemli olan bir etken olmuştur. Varlık’a göre, bu salgının

⁴<https://covid19.saglik.gov.tr/>

⁵<https://www.who.int>

insanları endişelendiren ve olumsuz davranış biçimlerine sebebiyet veren bir pandemi olması için söz konusu şartlar bulunmaktadır. Yeni bir salgın olması dolayısıyla hâlihazırda bu hastalığa bağışıklığın olmaması, salgının yayılım hızının ve bulaşma düzeyinin yüksek olması, nüfus yoğunluğu ile hareketliliği ve ölüm oranlarındaki artışlar bu salgının korkutucu olmasındaki önemli koşullardır. Bu yüzden salgının yayılım hızının yüksek olması tüm dünyayı tehdit eden önemli bir durum olmuştur (Varlık, 2020: 19).

Bu açıdan hız unsuru ülkeleri büyük tedbirler almaya zorlayan itici güç olmuştur. Nitekim günümüzde hız unsurunun ülkeler arası iletişimde faydalarının olması bu salgın hastalık ile birlikte zararlarının da olduğunun büyük bir kanıtı olmuştur. Ölüm oranlarının artışında etkili olan durumlardan biri de ülkelerin karantina ilan etmesinde gecikmeler olmuştur. Bunun yanı sıra tedbirlere yönelik atılan adımların sistematik olmaması afet yönetiminin gerekli biçimde yapılamamasına neden olmuştur.

Özetle küresel bir salgınla küresel çapta mücadelenin farklı düzeylerde olması ve bu mücadelede yaşanan eşitsizlikler ve gecikmeler ölüm oranlarının artmasına ve henüz salgın etkilerinin devam etmesine yol açmıştır. Bu salgın tüm dünyanın yeni modern dönem afetlerine hazır olmadığını göstermektedir. Biyolojik bir afet türü olan salgınlar, diğer afet türlerinden farklı afet yönetimleri gerektirmektedir. Sağlık alanındaki yeterlilik düzeyi başta olmak üzere diğer sosyal kurumların etkisi salgını en az zararla atlattırma oldukça önemli olmaktadır.

Geleneksel dönem toplumlarının afeti yaşama ve anlamlandırma biçimi modern toplumlarda bir evrilme yaşamıştır. Shamizu ve Clark'a göre "modern afetlerin" oluşum ve büyüme şekilleri oldukça hızlıdır. Bu yüzden geleneksel afetlerin idare şekli olan "her afet yereldir" söylemi modern afetlerin idare şekli olan "olaylar ve etkiler ağı"na dönüşümü tekrar değerlendirilmelidir (Shamizu ve Clark, 2015, akt. Şahin, 2021: 244). Küreselleşmenin insan doğasına hâkim olduğu bu çağda, hastalığın yarattığı bu sonuçlar aslında toplumların gelişmişlik düzeylerine bakmaksızın her toplumu düşük veya yüksek seviyelerde hatta tüm dünyayı etkileyebileceğini göstermektedir. Bu çağın afetleri, çağ ile uyumlu bir biçimde yeni afetleri doğurmaktadır.

1.4.1. Covid-19 Salgınının Birey Yaşamına Etkileri

Covid-19 salgınının birey üzerindeki en büyük etkisi hiç şüphesiz özgürlüğünü kısıtlayıcı bir süreç olmasıdır. Salgın süreci bireyin özgürlüğünü de güvenliğini de kontrolü altına almıştır. Bauman'a göre insanlar hem güven hem özgürlüğe muhtaç olan varlıklardır ve ikisinden birini tercih etmek onlar için güçtür. "Güvensizlik özgürlük özgürlüksüz güvenlikten daha çok mutsuzluğa" neden olmaktadır. İkisinin uzmanlaşması da mutluluğu sağlamada şüphelidir (Bauman, 2005: 57). Bireyin özgürlüğünün kısıtlanması onu toplumsal alandan uzaklaştırırken salgına yakalanma korkusu ve yakın çevreden salgına yakalanmayan kişilerden dışlanma korkusuyla saklama ihtiyacı duyması, bireyi çevreye karşı güvensiz duygulara yöneltmiştir. Ayrıca kentler, sokaklar ve mekânlar da insanlar için güvensiz ortamları ifade etmiştir.

Salgının birey yaşantısında yarattığı en büyük tahribat psikolojik olarak yarattığı sorunlardır. Yazıcı Çelebi'ye göre psikolojik sağlamlık kendiliğinden harekete geçmez. Nitekim psikolojik sağlamlık yakın çevreden gerçekleşen ölümler, önemli hastalıklar, doğal afet ve salgınlar karşısında ortaya çıkan travma yaratan bir dönemden sonra konuşulur (Yazıcı Çelebi, 2020: 473). Ölüm kaygısı ile salgın sürecinin çetin geçmesi bireyleri hayatlarının tanzimi noktasında etkilemiştir. Birey psikolojisini etkileyen yalnızca kendi yaşamı değildir. Yakın çevresinde oluşan tahribatlar da bireyin yaşamına tesir eder. Bu bağlamda psikolojik sağlamlık bireyi salgına karşı ayakta tutan ve kişiyi bu tutumu benimsemeye zorunlu kılan bir etken olmuştur.

Covid-19'un aile üyelerinin bazıları tarafından yaşanması, hasta bireylerin karantinaya alınması veya daha ileri boyutlarda salgını ağır geçirmesi, aile üyelerinden birinin ölümü aile yaşantısında bunalımlara neden olur. Salgın devam ettikçe ve daha çok bireyi etkisi altına aldıkça travmatik sonuçlar yaratır. Böylece yaygın "biyo-psikososyal" sıkıntılar baş gösterir (CDC, akt. Dürüst, 2022: 48). Dolayısıyla salgının birey üzerinde doğurduğu endişe ve korkular, bireylerin gündelik pratiklerini etkiler. Salgın süreci bireyi yalnızca hastalanmak ile tehdit etmemektedir. Yakın çevresinin hastalık geçirmesi de birey psikolojisi üzerinde etkilidir. Bu salgın süreci, birey üzerinde hastalık, sevdiklerini kaybetme korkusu,

maddi sıkıntılar ve yaşamsal faaliyetlerinde gecikmelere neden olmuştur. Artık insan doğasının bir parçası olan bu hastalık, insanların yeni yaşam stratejileri keşfetmesi gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir.

İnsanların yaşamlarına devam etmek için zorunlu olarak uyguladıkları bu salgın yöntemlerine bakıldığında maske kullanımı, temizlik, sosyal mesafe kuralları gelmektedir. Sosyal mesafe kuralları karantina gibi uygulamalar bireyin farklı iletişim mekanizmaları uygulamalarına ve dijital platforma yönelimini arttırmaya başlamıştır. Bu salgın yaşamın her alanını etkisi altına almıştır. Hastalığın ileri boyutlara ulaşmasını engellemek için birey yaşamında alınan tedbirler tüm dünyayı yeni durumlarla karşılaştırmıştır. Salgın dönemi birey yaşantısında çeşitli olumsuzluklar yaratan bir dönem olmuştur. Farklı gruplarda farklı biçimlerde tezahür eden bu salgına karşı bireylerin dayanıklılık seviyesi de farklılık göstermiştir. Gençler ve yaşlılar, zengin ve yoksul kesimler, sağlıklılar ve hastalar, evden çalışan ve sağlık sektöründe çalışanlar hastalığa farklı cevaplar vermişlerdir.

1.4.2. Covid-19 Salgınının Toplumsal Yaşamdaki Etkileri

Biyolojik bir afet türü olarak Covid -19 salgını, toplumsal sağlığı etkilemenin yanı sıra toplumsal yaşamın devamını sağlayan tüm grupları ve kurumları farklı yönleriyle etkilemiştir. Nitekim salgının sebebiyet verdiği hareketliliğin durdurulması için verilen mücadeleler beraberinde olumsuzlukları da getirmiştir. Birey yaşantısındaki esnek düzen yerini katı ve geçici kurallara bırakmıştır. Böylelikle uygulanan kurallar toplumsal düzenin de bir parçası olmuştur. Dünya ülkeleri Covid-19 salgınına kontrol altında tutmak için veya bu hastalığı en az zarar ile atlatmak için gerek bölgesel gerek küresel bağlamda mücadeleler vermiştir. Ancak bu mücadeleler toplumsal yaşamdaki değişim ve dönüşümlerin önüne geçememiştir. Toplumsal yaşamda yıkımlar yaşanmıştır ve birbirini etkileyip yenilerine neden olmuştur.

Sunar'ın belirttiği gibi 21. yüzyılda etkili olan en önemli hususlardan biri de Covid-19'un toplumsal alandaki görünümüdür. Bu hastalık, insanın biyolojik yapısı ve yaşamdaki beklentileri üzerinde oluşturduğu “kırılma” ile önceki kriz yapılarından ayrılmaktadır. Yazar bu söylem üzerinden, aynı zamanda modern beklentisi olan olumsuz sonuçlara neden olacak durumlardan uzak ‘steril bir

toplumu' geliştirme beklentisinin gerçekleşemeyeceğini ortaya koymaktadır. Böylece modern insanın sonsuz yaşama beklentisi, salgın ile birlikte önüne geçilemeyen ölüm rakamlarını artması sonucu sarsılmıştır (Sunar, 2020: 96).

Salgının gücü modern dönemin teknoloji gücünü yenmiştir. Ölüme bağlı artan rakamlar, toplumsal alanda düzeni gerektirmiştir. Bu noktada siyasi otoritenin etkisi tüm dünyada artmıştır. Alınan tedbirlerin toplumla entegrasyonu geçici katı kurallar ile sağlanmıştır. Maske kullanımının tüm dünyada insanların sağlığını kurtarmasının bir göstergesi haline dönüşmesi bu kuralların en büyük kanıtı olmuştur. Ancak toplumların sahip olduğu kültürel ve ekonomik yapı, maske kullanımı ve hijyen kurallarının benimsenmesinde etkili olmuştur.

Erdoğan, salgın sürecine yön veren en önemli yapılardan birinin toplumdaki siyasi yapı olduğunu söylemektedir. Siyasi disiplininin toplumun sahip olduğu kültürel normlar ile arasında bir bağ olduğunu belirten Erdoğan, salgın sürecinde siyasi güçlerin kararları sonucunda tüm dünyayı ilgilendiren bir kural olan maske kullanımının tüm ülkelerde aynı zamanda ve biçimlerde uygulanmadığını örnek vermektedir (Erdoğan, 2021: 324).

Birey ve toplumun etkileşimi içerisinde olan sosyal kurumların içerik yapısında değişiklikler olmuştur. Mekân ve zamanın birbirinden ayrılan sınırlarına bağlı kalmayan yeni kurumlar oluşmuştur. Salgın bu dönemin hızlanmasına neden olarak bireyselleşme eğilimini güçlendirmiştir (Avcı, 2021: 3801). Bu bağlamda toplumdaki kopuş baş göstermiştir. Salgın süreci göstermektedir ki kentteki kamusal mekânlar riski temsil ederken ev gibi kalabalıktan yalıtılmış mekânlar güvenli alanlara dönüşmüşlerdir. Bu durum ise sosyal ilişkileri etkilemiştir. Bu dönemde güvenli merkezin ev olması kentin mekânlarını güvensiz ve korkunç alanlar olarak göstermiştir.

Toplumdan uzak bir yaşam ya da söz konusu yaşamın rutin işlerinin sınırlı bir mekânda yapılması ve üretimin sınırlılığı aile üyeleri arasında çatışmalara neden olmuştur. Yaşamsal endişelerin yansıdığı tepkiler salgının en büyük getirilerindedir. Bu açıdan salgın, sonuçları bakımından şiddet ve yoksulluğun birbirinden etkilendiği ve birbirini etkilediği bir süreci başlatmıştır. Bu açıdan bakıldığında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Antonio Guterres, 2020'de "ev içinde barış" sloganıyla tüm

dünyaya bir ateşkes çağrısı yapmıştır. Bu çağrıyla bazı ülkelerde destek hizmetlerine başvuran rakamların kadınlar açısından çoğaldığını söylemiştir. Bu noktada devletler kadına şiddete karşı savaşılmaya çağırılmıştır. Salgının kadınlar için tehlike yarattığını, kadınları sosyo-ekonomik açıdan daha olumsuz etkilediğini söylemekle birlikte mekânsal bağlamda “evler”in kadınlar için güvenli olmaktan uzaklaştığı belirtmiştir. Böylelikle şiddetle mücadelenin Covid-19 Ulusal Müdahale Planı’nın içerisinde olması gerektiğini söylemiştir (UN, 2020 akt. Alpar, 2020: 181-182).

Salgın sürecinden etkilenenlerin yaşam koşullarında belirgin eşitsizlikler yaşanmıştır. Nitekim bu virüs herkeste eşit belirtilere sahip olmadığı gibi eşit koşullarda mücadele edilmesini de sağlamamıştır. Yaşlılar, çocuklar, kronik hastalığa sahip kişiler, kadınlar bu süreçten en kötü etkilenenler olmuştur. Salgın dezavantajlı gruplar üzerinde daha büyük etkiler bırakmıştır. Aydın Öztürk, Avrupa Yaşlı Platformunun 2020’de yaşlılara yönelik yayınladığı raporu şu şekilde aktarmaktadır: Raporda yaşlı bireylerin temel insan haklarından diğer bireylerle eşit olarak faydalanamamasından bahsedilmektedir. Salgın sürecinin yaşlılar üzerindeki olumsuz etkilerine değinilen raporda, kurumdaki yaşlıların yalnızlaşması ve yalnız hayatlarını idame eden yaşlıların karşı karşıya olduğu izolasyon riski ile ilgilenildiğini aktarmaktadır (Aydın Öztürk, 2021: 265).

Raporda görüldüğü üzere, yaşlıların bu salgınla mücadelede hem fiziksel hem duygusal anlamda uyum sağlamaları güç olmuştur. Salgın, sonuçları bakımından eşitsizlikler yaratmıştır. Zira bireyler ve toplumlar bu salgın ile eşit koşullarda mücadele etmemişlerdir. Sağlık hizmetindeki yetersizlikler ve aksamalar, eğitime ara vermenin ve sonraki süreçte uzaktan eğitime geçilmesinin yarattığı maddi ve manevi zorluklar gibi salgın problemleri yaşanmıştır.

Tüm bu olumsuzlukların giderilmesi küresel anlamda salgın kurallarına uyum sağlamayı gerektirmiştir. “Aynı kuralları takip eden bireyler, her bireyin ortakça belirlenmiş kurallara göre hareket etmesi için gereken ‘biz’ kimliğini oluşturur” (Bauman ve May, 2020: 81). Bu bağlamda salgın süreci içerisinde bireysel ve toplumsal ayrışmaları kapsamına rağmen verilen savaş, özelde birey sağlığı genelde tüm toplumun sağlığı için olmuştur. Salgının ayrışmalara neden olması söz konusudur ancak kurtuluşun kuralların benimsenmesinde aranması toplumu bu

amaçta birleştirmiştir. Bu açıdan salgın sürecinin önemli birer aktörü olan kurumlar, insanları ortak hareket etmeye davet etmiştir.

1.4.3. Covid-19 Salgınının Ekonomik Etkileri

Tarihsel süreçte yaşanan afet çeşitlerine bakıldığında afetlerin hem ekonomik sistemlerden etkilendiği hem de ekonomik kayıplara yol açtığı görülmektedir. Bu bağlamda afet dönemi ile birlikte işleyiş biçiminde olumsuz değişimler oluşan sistemlerin eski işleyiş halinin kazandırılmasına yönelik eldeki kaynaklar ile uygun biçimde tedbirler, ekonomik sınırlamalar gibi yapılan düzenlemeler afet ekonomisi anlamına gelmektedir (Levent, 2020: 221-222). Ekonomik sistemde bozulmalara neden olan afetlerin, ekonominin mevcut durumuna ulaşmasını engellemesi muhtemeldir. Bu açıdan ekonomik sistemlerin düzenleyici etkisi afet ekonomisine yön vermektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, ekonomik ve toplumsal koşulları ve dış faktörlerden oluşan karmaşık ve dinamik yapıları doğal afet ile mücadelede ekonominin ne kadar dayanıklı olabileceğine dair ekonominin kırılma noktalarını belirler (Benson ve Clay, 2003:27, akt. Altay, 2016: 154). Vurgulandığı üzere ülke ekonomisi afetin etkileri ile paralellik göstermektedir. Günümüzde yaşanan Covid-19 salgını sonuçları itibariyle ülke ekonomilerini etkileyen büyük bir salgın sürecini temsil etmektedir. Ekonominin temeli olan çalışmaların aksaması, üretimin sınırlı olması veya ihtiyaçların artması salgının ekonomi üzerindeki etkilerinin sonuçlarıdır.

2020 yılında salgının hem kalkınmış ekonomilere hem de gelişmekte olan piyasalarda ekonomik sıkıntılara neden olduğu görülmüştür. İşten çıkarılmalar sonucunda işsizlik rakamları ve harcamalardaki azalmalar ile ekonomik sorunlar gittikçe artmıştır. Kamu otoriteleri bu krizin sonuçlarını değiştirmek için önemli tedbirler almaya çalışmışlardır (Kaynak, 2021: 186). Söz konusu tedbirler tüm kurumların ve sektörlerin kapsamında olmuştur. Sağlık, eğitim, temel ihtiyaçlara yönelik harcamalar artmıştır. Salgın sürecinde sağlık ile ilgili problemler sonucu üretimin azalması ve bunun sonucu olarak işsizlik ve yoksulluk söz konusu olmuştur.

Salgın ile mücadelede sosyo ekonomik düzey fark etmeksizin zengin ve yoksul ülkeler etkilenmiştir. Covid-19 salgını, 1918-1919 Büyük Influenza Pandemisine ek olarak dünyayı etkileyen en güçlü sağlık problemi olmak ile birlikte

maliyet rakamları en çok olan pandemi olmuştur (Bingöl Ak, Türk ve Ak, 2020: 195). Vurgulandığı üzere yüksek maliyetli bir pandemi niteliği taşımasında salgının küresel çapta gerçekleşmesi, salgına başta sağlık sektörü olmak üzere sektörlerin hazırlıksız yakalanması etkili olmuştur. Özellikle stoklamalar ve fahiş fiyatlar, işten çıkarılmalar ekonomide istikrarsızlıklara neden olmuştur. Bu yüzden ülkeler salgına karşı birbirlerinden farklı ekonomik tepkiler vermişlerdir. Ülkelerin bu süreçteki farklı tepkilerini Durmuş ve Şahin'in aktardığı üzere, gelişmiş ülkeler hem sağlık hem toplumsal harcamalar için yöntemler geliştirmişlerdir ve düzenlemeler yapmışlardır. Gelir düzeyi düşük olan ülkeler kısıtlı mali düzenlemeler yapmışlardır (Durmuş ve Şahin, 2020: 934).

1.5. Din Nedir?

Bu çalışmanın ana probleminin cevaplanması için din kavramının temelindeki anlamına değinilmesi gerekmektedir. Din kavramı Arapça'da d-y-n kökünden türemekte ve "üstün gelme", "hâkimiyet kurma", "yönetme", "itaat altına alma", "inanma" gibi açıklamaları bulunmaktadır (Okumuş, 2015: 53-54). Tanımdan anlaşıldığı üzere, din tanımlanma açısından geniş bir kavram setine sahiptir. Din kurumunun etimolojik boyutunun çeşitlilik gösteren bu yapısı, dini göstergeler ve uygulamalar içindeki farklılıklar ile paralellik göstermektedir. Din kurumunun birey ve toplum yaşantısıyla etkileşim içerisinde olması dine yönelik yorumlarda çeşitliliğe düzenek oluşturmaktadır. Bu durumda dinin teolojik yönünün yanı sıra psikolojik, sosyolojik anlamları önem kazanmaktadır.

Günay'a göre din psikolojisinin önemli ismi olan ve dini subjektif boyutuyla ele alan James, dinin 'tabiatüstü' bir anlamının olduğunu belirtmektedir. Ayrıca din, kişilerin ilahi olarak kabul ettiğiyle ilişkili olarak düşündüğü durumlardaki duyguları, hareket ve deneyimlerini kapsamaktadır (Günay, 2010: 221). Durkheim ise din sosyolojisi ile ilgili *Din Fenomeninin Tanımı* adlı çalışmasında sosyolojinin bir konusu olarak dinin, sosyolojinin hem hakkı hem de vazifesi olduğunu belirterek dinin bütün toplumlarda görünen "sosyal bir fenomen" olduğundan bahsetmektedir (Durkheim, 1967, akt. Köktaş, 1993: 11). Tanımlardan anlaşıldığı üzere din farklı alanlarda farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Güçlü bir kurum olan dinin hem ferdi

hem toplumu ilgilendirmesi, dini açıklamalarda birbirinden farklı tanımlara zemin hazırlamıştır.

Dinin tarihsel süreç boyunca insan yaşantısındaki biçimlendirici özelliği, toplumsal ve kültürel boyut üzerindeki etkisinin görünümünü önemli kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Geertz dini tanımlarken kültürel sistem başta olmak üzere birçok boyuttan açıklamaktadır. Geertz dinin bir ‘simgeler sistemi’ olduğunu söyler. Bununla birlikte dinin, kişilerde güçlü uzun süren ve kalıcı ruhsal görünüm ve güdümler bırakma şeklindeki faaliyetlerini gerçekleştirmek için varoluş düzeni ile ilgili anlamları formüleştirdiğinden bahsetmektedir (Geertz, 2020: 136).

Dinin bir semboller sistemi olma boyutu, toplumsal yapının şekillenmesi açısından dini inanç ve davranışlarının etkisini göstermektedir. Toplumsal açıdan bakıldığında kültürlerin birbirinden farklı anlam biçimlerine sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan dinin inanç ve tutum boyutu veya ritüel biçimleri birbirinden farklı şekillerde tezahür etmektedir. Böylece dinin, farklı topluluklarda farklı anlamlara sahip olduğunu söylemek mümkündür.

1.6. Dinin Toplumsal İşlevleri

Tarihsel sürece bakıldığında gerek geleneksel gerek modern toplumlarda dinin, toplumların yaşantısında var olduğu ve toplumsal yapıyı etkilediği görülmektedir. Dinin toplumsal işlevlerine bakıldığında, bunlardan önemli olanlarından biri kişileri toplum kurallarına bağlı tutmada öne çıkan toplumsal kontroldür. Dini, inanç ve amel boyutuyla kültürün bir parçası olarak ele alan Vernon’ a göre dinin sosyal kontrolü sağlamasında, toplumsal düzenin sahip olduğu ‘değer yargılarını’ etkilemesi önemli olmaktadır (Keskin, 2004: 15). Bir toplumun sahip olduğu değerler bütünüünün korunması ve devamının sağlanmasında dinin kontrol edici özelliğine başvurulmaktadır. Dinlerin toplumsal kontrolü sağlamadaki rolünün en büyük göstergesi manevi müeyyidelere sahip olmasıdır. Bu açıdan toplumun sahip olduğu değerler kurallara tabiidir. Bu kuralların uygulanması ise dinler tarafından kabul edilme ihtiyacını doğurmaktadır. Nitekim dinin toplumsal kontrol işlevi toplumsal entegrasyonu sağlamada etkili olmaktadır.

Dinin toplumsal işlevlerinden bir diğeri zihniyet kazandırmadır. Bireysel ve toplumsal özelliklere sahip din, oluşturduğu düşünce biçimleriyle kişilerin yaşanan dünyevi meselelere karşı sergileyecekleri tutumları şekillendirir (Okumuş, 2015: 69). Belirtildiği üzere dinlerin birbirinden ayırıcı özelliği, sahip oldukları tutumlar ve taşıdıkları zihniyet yapısının birbirinden farklı olmasıdır.

Toplumsal yaşam biçimleri, bireyin toplum ile uyumu ve etkileşimi üzerinedir. Bu anlamda bu bütünlüğü sağlayan kurumlar söz konusudur. Din, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan önemli bir kurumdur. Böylece Okumuş' un belirttiği gibi dinin işlevlerinden biri de toplumsal alanda bütünleşmeyi sağlamasıdır. İnanç ve değerler boyutu bir aradılığı sağlayan unsurlardır. Bireyin toplumla ilişkisi sosyal bütünleşmeyi ifade etmektedir. Din, sosyal bütünleşmede önemli etkileri ve yardımları olan bir fenomendir (Okumuş, 2015: 70).

Dinin bütünleştirici işlevinde daha çok dinin inanç, ibadet ve bilgi boyutlarının etkili olduğu görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle toplumsal yaşam biçimlerinde etkin olan dini inanç, ibadet mekânları, kişilerin mensup olduğu dine ilişkin ziyaret mekânları, kitaplar gibi dini açıdan kutsal olan her şey insanları birleştirmeye teşvik eder. Ayrıca dinin birleştirici işlevinin en önemli göstergelerinden biri de kutsal günlerdir. Bayramlar gibi dini özel günler, inanç ayrımı gözetmeksizin insanları bir arada tutmaktadır. Dinin birleştirici özelliği yaşanan kötü olaylarda da görülmektedir. Bu hususta insanlar yaşadığı olumlu veya olumsuz durumlara karşı bir destek, güç aramaktadır. Dinin bu özelliği daha çok facia gibi toplumsal yaşam biçimlerinde değişimlere neden olan dönemlerde görülmektedir.

1.7. Dini Başa Çıkma Teorileri

İnsan yaşantısında meydana gelen gündelik problemler, hastalıklar veya tüm insanlığı etkileyen büyük felaketler, çeşitli başa çıkma yöntemlerinin oluşturulmasına zemin hazırlamaktadır. Birey ve toplumların yaşadıkları olaylarla başa çıkma eylemleri, yaşanan olaya karşı güçlü bir tutum geliştirilmesini sağlamaktadır. İnsanların geliştirdikleri başa çıkma yöntemleri onları yaşadığı duruma karşı koruyan bir görev üstlenmektedir. İnsanların kullandıkları bu yöntemlerin en önemlilerinden

biri de hiç şüphesiz inançlarıdır. Bu hususta çalışmanın temel konusu ve bir inanç türü olan dini inanç ve tutumlar, insanların yaşadığı olaylar karşısında müracaat ettiği önemli yapılardır.

Pargament (2003: 214) dinin, başa çıkma sürecine ilişkin konumunun üç boyutunu ele almaktadır. Bunlar:

- 1) Din, başa çıkma sürecindeki olayın bir detayı olabilir.
- 2) Din, başa çıkma faaliyetine yardım edebilir.
- 3) Din, başa çıkmada bir ürün olabilir.

Bu tanımla dinin, başa çıkma sürecinde yaşanan olaylara karşı biçimlendirici bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Dinin, başa çıkma yönteminde yol gösterici özelliği yaşanan olayı anlamlandırma başta olmak üzere başa çıkmanın bütün sürecini ve sonrasını farklı şekillerde etkilemektedir. Bu dinin, bireyi aşarak toplumu da etkileyen bir kurum olmasının etkisini göstermektedir. Dinin güçlü yönleri, başa çıkmada geçmişten günümüze başvurulmuş bir kurum olmasının göstergelerindedir. Bu açıdan din kaynaklı başa çıkma etkinliklerinin sahip olduğu anlam bütünlüğü ile diğer başa çıkma etkinliklerinden farklılaştığını söylemek mümkündür.

Dini başa çıkma, sonuçları bakımından evrensel değildir. İnsanlar yaşadığı kritik dönemlerde ‘neden ben’, ‘ne yapmam gerekiyor’ gibi soruları cevaplandırmaya çalışırken veya olay sonucunda yaşamındaki değişimleri değerlendirirken farklı dini başa çıkma yöntemleriyle hareket etmektedirler. Pargament vd. (1998) dini başa çıkma yöntemlerini olumlu ve olumsuz biçimlerde gruplandırmışlardır (Pargament, 2005: 287).

1.7.1. Olumlu Dini Başa Çıkma

Yukarıda anlatıldığı üzere, dini başa çıkma bir olay veya durum karşısında kişilerin uyguladıkları bir metottur. Ancak bu yöntem biçimi olumlu veya olumsuz gerçekleşebilmektedir. Bu ayrımı yapan Pargament vd. (1998) olumlu dini başa çıkma yönteminin referans noktasının, Tanrı ile kurulan güvenli bir bağ, inanç bütünlüğü ve sahip olunan maneviyat hissini olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte pozitif dini başa çıkmanın olumsuzun hayra yorumlanması ve destek arayışından ibaret olduğunu bu arayışın Tanrı’ dan, din adamlarından

beklenildiğinden ve içerisinde dini yardımı bulundurduğundan bahsetmektedir (Pargament, 2005: 287).

Olumlu dini başa çıkma metotlarının destek arama çerçevesinde şekillenmesindeki araçların başında dua, ritüeller dini pratikler gelmektedir. Kaynağını inançtan alan bu metodun hedef noktası yaşanan krizi en güçlü biçimde atlatmaktır. Bu bağlamda Kula'nın (2002: 241-242) belirttiği üzere yaşanan güç durumlara karşı inançlar, içlerinde başa çıkmanın mümkün olduğuna dair bir anlam bütünlüğü barındırmaktadır. Din, yaşanan güç durumların etkilerini azaltmaktadır ve bu zor durumların mükâfatlandırılacağına vaadini sunmaktadır. Böylece kişiler yaşadıkları zorlukları yenmede daha dirençli olmaktadır.

1.7.2. Olumsuz Dini Başa Çıkma

İnsanlar yaşadıkları sorunlar neticesinde din ile olumlu bir ilişki kurabildikleri gibi olumsuz bir ilişki içerisinde de olabilirler. Nitekim olumsuz dini başa çıkma metodu, yaşanan sıkıntıları anlamlandırmada ve sonuçlarını değerlendirmede olumlu dini başa çıkma metodundan farklı yaklaşımlar içermektedir. Pargament (1998) olumsuz dini başa çıkma yöntemini Tanrı ile zayıf bir bağ çerçevesinde açıklamaktadır. Bu metodun Tanrı ile ilgili olarak kızgınlık ifadelerinden, Tanrı'nın gücünü sorgulamadan, ceza açısından bir dini yorumlamadan ve din görevlilerine karşı olumsuz içerikli duygulardan oluştuğunu söylemektedir (Pargament, 2005: 287). Bu metodun benimsenmesi ile kişi, yaşadığı bir problemi Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak gördüğü için 'neden ben' sorusuna maruz kalmaktadır ve yaşadığı sıkıntıların tanzimi noktasında yetersiz kalabilmektedir. Nitekim yaşadığı sıkıntılara karşı mağlup olabilmektedir.

1.8. Afet ve Din İlişkisi

Tarih, farklı görünümüleriyle yaşanan ve toplumsal düzeni bozan afetlere tanık olmuştur. İnsanlar bu afet dönemlerine çoğunlukla hazırlıksız yakalanmakla birlikte yaşam biçimlerindeki değişimleri düzenlemeye çalışmışlardır. Afet dönemleri tarihin belirsiz aralıklarında yaşanmaktadır. Nitekim bu dönemler, afetlerin insanlar tarafından sorgulanma ihtiyacını doğurmaktadır. Afetler yalnızca fiziksel boyutunun incelenebileceği ve insan hayatından bağımsız ele alınabilecek bir durum değildir.

“Şu halde deprem gibi tabii afetler, insanları, sosyal hayatı etkiledikleri oranda sosyal olay ve olgulardır” (Okumuş, 2002: 340).

Afetlerin sosyal olaylar olma özelliği yalnızca tabii afetler üzerinden değil insan müdahalesi sonucunda oluşan afetler için de geçerli olmaktadır. Afetlerin sosyal boyutunun önemi, toplumsal düzenin bozulması ve birey yaşamındaki değişimler ile anlaşılmaktadır. Bu süreçler, insanların birbirine bağlandığı ve bir güce ihtiyaç duyduğu dönemlerdir. Nitekim afetlerin etkilediği ve etkilendiği kurumlardan biri de dindir. Din ve afet ilişkisi, dinin afet açısından afetin ise din açısından önemini kapsamaktadır. Afetlerin meydana geliş nedeni ve biçimi, yarattığı etkilerin azaltma çabaları ve afetin karşısında güçlenmenin nasıl olması gerektiği gibi problemlerin var olan din ve inancı açısından izah edilmesi afetin din ile olan bağıını göstermektedir. Bu bağlamda afet ve din ilişkisinin kurulması elzemdir (Demir, 2016: 268).

Afet perspektifinden dine bakıldığında “afet dönemlerinde insanların neden dine ihtiyaç duyduğu ya da din olmadan afet ile başa çıkılmaz mı söylemleri” iki ayrı konuyu oluşturmaktadır. Afet gibi büyük felaketlerle din olmadan başa çıkılmaz mı? Söylemi afet din ilişkisinin odak noktasındaki sorunsaldır. Okumuş’a göre din içerisinde “teoriyi”, “pratiği” kapsayan “psikolojik”, “sosyolojik”, “objektif” ve “sübjektif” gibi çok yönlü bir yapıyı içerir. Din toplumsal bir gerçekliktir. Dinin aynı zamanda objektif olma özelliği onun toplumsal özelliklerini göstermektedir. Bu bağlamda din toplumdaki ayrı düşünülmemektedir (Okumuş, 2015: 97).

Dinin, afet ve afet gibi olaylarda merkezde olmasının nedeni, toplumda söz sahibi olması ve tarihin ilk dönemlerinden itibaren yaşam biçimlerini etkileyen bir yapı olmasıdır. Nitekim dini bağlam, afet durumları için insanlarda olumlu veya olumsuz davranışlar ile açıklanabildiği gibi hiçbir dini davranış ile de açıklanamamaktadır. Zira başa çıkma ve anlamlandırma sürecinde afetler farklı yönlerde sahiptir. Din, bu süreçte toplum yaşamında hep var olan büyük bir faktörü temsil etmektedir. Duman’a göre din, evrene yönelik sorulara, canlıların varoluş nedeni gibi söylemlere cevap verip, yaşamdaki her şeyin bir amacı olduğunu

göstermek ile üstü kapalı ve karmaşık olayları aydınlatıp onlara anlam kazandırmaktadır (Duman, 2016: 135).

Afetlerin gerçekleşme biçimleri, afet yönetimi için bireysel ve toplumsal tedbirlerin ele alınışında farklılıklara sebep olmaktadır. Söz gelimi depremler hasarlı, kapalı mekânlardan uzak durulması uyarısı verirken salgın hastalıklar evde kal uyarısı vermektedir. Deprem anında insanlar toplu ibadette bulunurken salgın hastalıklarda ibadetlerin bireysel olarak ibadet merkezlerinde değil de evde yapıldığı görülmektedir. Din kurumu, afet yönetiminin sağlanması ve afet yönetiminde etkili olan kurumlara yardımcı olmak için insanlara uyarıların benimsetilmesinde etkilidir. Toplumların bu uyarılara uymasında din etkili olmak ile birlikte aynı zamanda bu durumdan etkilenmektedir. Bu noktada din kurumu, felaket zamanlarında insan yaşamının güvenliğini sağlamak açısından farklı açılardan tezahür etmektedir.

Afet dönemlerinde insanların dine ihtiyaç duymasındaki etkenlerden biri de inanç ve tutumların afet ile başa çıkmadaki rolüdür. Afet kaynaklı acı çekme ve yaşamın sona erme endişesi, maddi ve manevi kayıpların oluşturduğu zorluklar dini inanca duyulan ihtiyacı arttırmaktadır. Bu bağlamda Köse ve Küçükcan'ın 1999 Marmara Depremi üzerine yaptıkları çalışmaya göre depremzedelerin % 49'unun dua ve ibadete müracaat ettikleri bunun sonucunda güç kazandıkları ve ruhsal anlamda da sağlıklı oldukları saptanmıştır (Köse ve Küçükcan, 2006: 140). Çalışmadan hareketle, afet ile mücadelede başka yöntemlere başvurulduğu gibi din kurumuna da ihtiyaç duyulabildiği anlaşılmaktadır.

İnsanlar gerek bireysel olarak gerek bir araya gelerek sahip oldukları dini inanç ve değerlerinden yararlanmaktadırlar. Afet ve tehlike durumlarında görülen ıstırap ve kişinin elinden bir şey gelmemesine dair duygular birçok kişide tabiatüstü bir güce ve ilahi yardıma müracaat yönelimini kendiliğinden harekete geçirdiği görülmüştür (Fidan, 2020: 253). Afetler, dini başvurmanın en çok zor zamanlarda etkin olduğunun bir kanıtıdır. Dini davranışlarda değişimlerin, artış veya azalışların görüldüğü afet süreci, manevi etmenlerin yaşanan musibetlere karşı biçimlendirici bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Din perspektifinden afetlere bakıldığında ise dinlerin, afetleri nasıl değerlendirdikleri hususu önemli olmaktadır. Afetlerin canlı yaşamındaki yıkıcı

etkisi ve dinin toplumdaki hayati rolü, afetin dini perspektiften ele alınmasına düzenek oluşturmaktadır. Afetlere yönelik dini tavırlar var olan toplumsal yapıya göre şekillenmektedir. Söz gelimi dinlerin musibetlere yaklaşımı birbirinden farklılık arz etmekle birlikte başa çıkma davranışına da farklı düzeylerde yansımaktadır. Köse ve Küçükcan'a göre deprem ve diğer afetlerin meydana geldiği süreçte dini inançların faaliyet göstermesi ve toplumda dini yönelimin görülmesi, felaketlerin dini açıdan ele alınıp yorumlandığını göstermektedir. Tarihsel süreçte sadece İslam dininde değil diğer dinlerde de doğal felaketlerin üzerine değerlendirme ve tartışmalar yapıldığı görülmektedir (Köse ve Küçükcan, 2006: 47).

Örneğin İslam dininden felaketlere bakıldığında, İslam bilginleri dünyada yaşanan musibetleri ve sonuçlarının varoluşunu iki yönden ele almaktadırlar. Bunlardan bazıları Allah kaynaklı oluşurken bazıları insan müdahalesiyle oluşmaktadır. İnsan kaynaklı musibetler kendi sorumluluğundayken Allah kaynaklı musibetlerin ibret ve imtihan olduğunu söylenmektedir (Özarlan, 2009: 475-476). Bu bağlamda afetlerin meydana gelişleri bakımından ve başa çıkmada dini inançlarına sığınan insanlar için imtihan söylemiyle açıklandığı görülmektedir. Böylelikle imtihan düşüncesi İlahi güce sığınmak ile birlikte insanları sabırlı olmaya teşvik etmekte ve onlara manevi bir güç kazandırmaktadır.

Afetlerin veya musibetlerin dinlerin odağında olması, insan yaşamını şekillendiren durumlar olmasıdır. Zira toplumun merkezinde olan din kurumu afetleri tanımlamada, bunlar ile başa çıkmada insan ile etkileşim halinde olmuştur. Afetlerin din ile açıklanmasının mahiyetine bakıldığında Okumuş'a göre dini meşrulaştırmaların yaşanan diğer olaylar gibi tabiat olaylarında da insan hayatında yaşanan acıları açıklamasıdır. Bu durumda dini meşrulaştırım, afetler karşısında sıkıntı yaşayan insanlara güç verir ve bir savunma mekanizması oluşturur (Okumuş, 2002: 348).

Dini meşrulaştırma kavramı dinin önemli toplumsal işlevlerindedir ve insan yaşantısında sıkıntılara neden olan doğal afet veya olumsuz durumlara karşı teodise kavramının tartışılmasına zemin hazırlamıştır. *Teodise* yaşanan kötü durumlarda Tanrı'nın adaleti ve haklılığını göstermektir. Yani yaşanan kötülükleri Tanrı'nın veya Allah'ın adaleti bağlamında anlamlandırıp dini bağlamda açıklamaktadır

(Fidan, 2020: 243). Bu açıdan bakıldığında söz gelimi meydana gelen bir heyelan veya deprem için Tanrı bizi imtihana tabii tutmaktadır veya bizlere verilen bir ceza gibi süreci çeşitli açılardan kavrama sistemi gelişmektedir.

Teodisenin açıklanma biçimleri, tarihsel süreçteki yansımalarında farklılıklar olup olmadığı sorunsalını da düşündürmektedir. Nitekim modern toplumlar geleneksel dönem toplumlardan farklı olarak yeni afet biçimleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Afet dönemlerinin sancılı süreci, teodise sorunsalının psikolojik ve sosyolojik boyutlarını önemli kılmaktadır.

1.8.1. Salgın Hastalıklar ve Dini Başa Çıkma

Biyolojik bir afet türü olan salgınlar, tarih içerisinde belli dönemlerde yaşanmış, durdurulması güç, kritik bir afet yönetim sistemi gerektiren hastalıklardır. Yayılım düzeyi son derece yüksek olan bu hastalık çeşidi, odak noktası olan canlıları etkileyen ve onların maddi manevi yaşam düzeylerini zayıflatan bir süreci temsil eder. Salgın hastalıkların bu çok yönlülüğü diğer afet türlerinden nispeten farklı bir görünümü sunmaktadır. Söz gelimi depremlerin neden olduğu yıkım ve kayıplar, ciddi rakamlar göstermek ile birlikte tarihsel süreçte teknolojik gücün etkisiyle alışılmış bir durum olmuştur. Bununla birlikte günümüzde depreme dayanıklı ve güvenli evler inşa edilerek kayıp ve yıkımların azalması sağlanabilmektedir.

Salgın hastalıklar örneği verilen depremlerden farklı olarak geçmişten günümüze küresel bir görünüme kavuşma hızının ve bunun neticesinde uzun dönemler sürmesinin verdiği sonuçlar, önüne geçilmesi zor olan bir afet türü olduğunu göstermektedir. Tüm bu etmenlere bakıldığında salgınlar ile savaşta toplumsal kurumların ve devletlerin ortak mücadelesi söz konusudur. Bu süreç salgın hastalıklara karşı ortak bir yaşam stratejisi sunmaktadır. Bu bağlamda Varlık'ın söylediği gibi son 500-600 yılda yaşanan salgınları yeni bir '*hastalık rejimi*' olarak görmek gerekmektedir. Bu ise enfeksiyona neden mikroorganizmaların toplumlarla karşılıklı olarak artık birbirine alıştığı ve biyolojik ile sosyal bir uzlaşma dönemi ifade etmektedir (Varlık, 2020: 28- 29).

Tarihsel sürece bakıldığında insan ve toplum hayatının önemli salgın hastalıklara maruz kaldığı görülmektedir. Nitekim bu hastalıklardan önemli olanı tarihte bir dönüm noktası olan ve "Kara ölüm" olarak adlandırılan vebadır. Veba

yarattığı sonuçlar bakımından en kötü toplumsal felaket olmuştur. Bu salgını takiben, tarihsel süreçte 19. yüzyılda 20. yüzyılda kolera İspanyol gribi tüberküloz çiçek hastalığı ve sıtma gibi hastalıklar izlemiştir. Bu salgın hastalıkların etkileri, kaynakları ve sonuçları birbirinden farklı olmuştur (Afacan ve Avcı, 2020: 5). Günümüzün önemli salgını ise Covid- 19'dur. Bu hastalıklar ile ilgili ortak çözüm yolları, toplumların gelişmişlik düzeyleri veya geliştikleri dönemin yapılarına göre birbirinden farklı olmakla birlikte hastalığın çıkış sebebine dair yapılan yorumlar da aynı olmamaktadır.

Toplumların bu süreçteki uyguladıkları yöntemlere, başvurdukları toplumsal kurumlara bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda din kurumu, tarihin aralıklı dönemlerinde yaşanan salgın hastalıklar ile yaşamada çok boyutlu bir perspektiften bakmayı sunmaktadır. Zira din, salgın hastalık dönemlerini etkileyen ve bu dönemlerden etkilenen bir yapı olmuştur. Nitekim bu salgın hastalıklara din üzerinden bakabilmek birbirinden farklı yorum ve değerlendirmeleri gerektirir.

Dini öğretilerde insanların yaşamış olduğu sıkıntılara karşı farklı bakış açıları mevcuttur. Nitekim İslam dininde önerilen yaşam biçimi sıkıntılardan uzak tutulmuş bir yaşam biçimi yerine söz konusu sıkıntılar ile karşı karşıya gelip çözüm yolları üretebilen bir yaşam biçimidir. Bu sıkıntılara karşı insanı güçlü kılan ise ebedi ahiret hayatını biçimlendiren tutumlarına karşın verilen vaatlerdir (Eraslan, 2021: 55). Böylelikle sıkıntılar veya büyük felaketlere karşı çözüm yolları üretme, sabır gösterme davranışları önemlidir.

İslam'da salgın hastalıklar ile mücadelede karantina uygulamasında veya tıbbi tedavide dinin teşvik edici özelliğine başvurulması, kişilerin hastalanma düzeyini azaltan bir diğer özelliğidir. İslam'da salgına karşı önlemler alınması gibi birçok hastalık tedbirlerinin gereğinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda salgın hastalığın bulaşma nedenlerinden olan hapşırma ve öksürme sonucu damlacık yoluyla bulaşma riskine karşı maske kullanımı Hz. Peygamber' in adab-ı muâşeret kuralı çerçevesinde bildirilen uygulamalardandır (Oktan, 2021: 24).

Tarihteki yaşanan salgın süreçlerine bakıldığında, diğer dinlerin de başa çıkmaya yönelik söylemleri söz konusu olmuştur. Örneğin Avrupa'da yaşanan veba salgınında kiliselerin ve din adamlarının hastalık ile mücadelede büyük bir rolü

olmuştur. Hastalık ile mücadelede hastalara yardımcı olmuşlardır. Bu süreçte temas sonucu vefat eden din adamlarının geride bıraktıkları eşyalarının şifalı olduğu ve iyileştirici gücü olduğuna yönelik düşünce toplumda yerini almıştır (Fuhrmann, akt. İstek, 2017: 189). Dinin toplum içerisinde iyileştirici gücü olduğuna dair inanış, dinin toplum yaşantısında her açıdan canlılığını koruyan bir kurum olduğunu göstermektedir. Veba hastalığında etkin din kurumu ve dini bakış açıları günümüz koronavirüs salgın hastalığında da var olmuştur. Öyle ki tüm dünyada verilen evde kal çağrısı ile insanların dijital platformda dini destek alması, dine farklı bir boyut kazandırmıştır. İnsanlar dinin birleştirici gücünden uzak olsalar dahi dine ihtiyaç duymuşlardır.

Salgın hastalıklar, diğer hastalıklardan farklı olarak dinin şu işlevini göstermektedir: Din, salgın hastalıklar ile başa çıkmada manevi güç açısından başvurulan ve aynı zamanda hükümetlere yardımcı olan bir kurum olmuştur. Bunun en büyük görünümü aşya teşvikteki dini açıklamalardır. Dinin geçmiş salgın hastalık süreçlerindeki rolü, günümüzde yaşanmış olan Covid-19 salgın hastalığı ile benzer ve farklı biçimlerde tezahür etmiştir.

1.9. Dinin Etkilendiği Covid-19 Salgını ve Din İlişkisi

Dünyanın 2020’de tanıştığı ve henüz etkileri süren Covid-19 salgını afet, hastalık ve din ilişkisine dair bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçevede din ve salgın hastalık ilişkisinin modern dönemdeki görünümüleri bulunmaktadır. Günümüz değişimleri, bu ilişkiyi farklı boyutlara taşımıştır. Din ve Covid-19 ilişkisinin bugünkü görünümünün odak noktası, dinden etkilenen ve dini etkileyen bir salgın çeşidinin yaşanmış olmasıdır. Salgının bu özelliği, dinin insan yaşamındaki niteliğinden kaynaklanmaktadır. Böylelikle yaşanan bu salgınla, dinin temel özellikleri belirgin bir görünüme kavuşmuş ve farklı disiplinlere farklı bakış açıları kazandırmıştır.

Covid-19 salgın süreci bütünsel bir mücadeleyi kapsamıştır. Din kurumunun bu mücadeledeki rolü oldukça önemlidir. Tüm dünyayı etkileyen bu salgın, dinlerin birbirinden farklı çözümler üretmesini sağlamıştır. Günümüz modern toplumlarında teknolojinin gelişim hızı ve oluşan yeni problemler dinler için yeni açıklamalar

gerektirmiştir. Nitekim din ilk dönemden itibaren insan yaşamını etkilemek ile birlikte modern dönem insanının yaşadığı problemler geleneksel dönem ile aynı kalmamıştır.

Bu salgın hastalığın hızlı bir biçimde yayılım göstermesi, sonuçlarının öngörülememesi ve aniden oluşması Müslüman âlimler tarafından oluşan bu yeni duruma cevaplar geliştirilmesini sağlamıştır. Söz konusu hastalıkla nasıl baş edileceği hususu, salgına yakalanan kişilerin karantina kurallarına uymaması neticesinde oluşan sorunlar, virüse yakalanmış kişilere karşı nasıl bir bakış açısı geliştirileceği, ölen kişilerin defin işlemlerinin gerçekleştirilme biçimleri, cami cemaatle ibadetin olamaması ve dijital platformda ibadet gibi konular dini hükümler çerçevesinde tartışılmıştır (Kahraman, 2020: 64).

Yukarıda vurgulandığı üzere salgının neden olduğu problemler, dini fetva ve kuralları açısından geniş bir perspektif sunmuştur. Bu çerçevede din âlimleri birey ve toplum sağlığı için dini söylemlerde bulunmuştur, dini hükümler hatırlatılmıştır. Din böylece bu virüs ile savaşa katkı sağlayan bir kurum olmuştur. Salgına yönelik yapılan değerlendirmelere ve çatışma noktalarına bakıldığında bu durumun, salgının modern dönemin bütün özelliklerinden etkilenen bir simge olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Koronavirüs ve din etkileşimini tarihte yaşanan diğer salgınlardan ayıran önemli özelliklerinden biridir bu. Zira geleneksel ve modern dönemlerde din tartışmasının bütün görünümünün bu salgın üzerinden yaşandığı görülmüştür.

Dinin salgın ile mücadeledeki katkıları, sosyal yaşantıdaki önemini görünür kılmaktadır. Dinin ibadet ve bilgi boyutları önemli olduğu kadar ahlaki boyutu da önemlidir. Din, ahlaki davranışlar ile bütünleşmiştir. Dinin ahlaki boyutları salgın ile mücadelede de görünmektedir. Örneğin, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürü Bünyamin Albayrak camilerde alınan tedbirler açısından yaptığı açıklamada Covid-19 salgınına yönelik alınan tedbirlere uymanın kul hakkını kapsadığını söylemiştir⁶.

Din perspektifinden değerlendirildiğinde, salgın tedbirlerine uyulmamasının kul hakkı olarak görülmesi dinin, insanlara bu doğrultuda uyarı verme işlevini

⁶ <https://www.trthaber.com>

göstermektedir. Böylece dinin salgının yayılım hızını azaltmaya katkı sağladığı aşikârdır. Katkı sağlamak amacıyla dinin Covid-19 tedbirleri için bir “dürtme” işlevinde bulunduğunu söyleyen Kılıç’ın aktardığı üzere, Vatikan’ da Papa, Covid-19 salgınına karşı aşının önemini toplumsal boyuttan açıklamıştır ve aşı olmanın ahlaki bir seçim olduğunu söylemiştir. Buna yönelik olarak Katolikleri, toplumsal hizmeti sağlamak amacıyla aşı olmaya davet ettiğini açıklamaktadır (Mc Elwee 2021 ve Galang 2021, akt. Kılıç, 2021: 129).

Özetle dinin yönlendirici etkisinin bu boyutu, farklı dinlerin açıklamalarıyla da görülmektedir. Salgın sürecine bakıldığında alınan tedbirlerde veya duyurularda söylemlerin ahlaki boyut çevresinde şekillendiği görülmektedir. Örneğin salgın sürecinde dini kurumların üzerinde durduğu ve ahlaki bir davranış olarak görülmeyen durumlardan bir diğeri de ürünlerin fahiş fiyata satılması ve stoklama davranışı olmuştur. Din görevlileri bunun ahlaki bir davranış olmadığına yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu açıklamalar örnek olarak, Korkmaz hazırladığı dini bir çalışmada, aranan “evde stok yapmak caiz midir” sorusuna salgın sürecinde herkesin gereksinim duyduğu ürünler olduğundan bahseder ve ekler, başkalarını düşünmeden yüksek seviyelerde alışveriş yapmak kul hakkına girmektir⁷.

Salgın sürecinin oluşturduğu ekonomik sorunlar ve bunun neticesinde yaşanan yoksulluk, ihtiyaç sahiplerini arttırmıştır. Din kurumunun önemli katkılarından biri de ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesini sağlamak olmuştur. Ahlaki değerlerin önem kazandığı bu dönem, dayanışma ve yardımlaşmanın yansımalarını göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye’de DİTİB’e bağlı camilerde ihtiyacı olan kesimler için yemek dağıtılmıştır ve maske üretim atölyesi kurulmuştur (2020: 25-26).

Dini yapılar salgın sürecinden farklı yönlerden etkilenmiştir. Buna örnek olarak ölümlerin artması ve bunun sonucu olarak defin ve taziye gibi dini pratiklerin yapılamaması veya sınırlı biçimlerde yapılması verilebilir. Birey ve toplum yaşantısında ölüm sonrası yapılan dini pratiklerin salgınla birlikte farklı bir görünüm kazanması dinin birleştirici gücünü sınırlandırmıştır. Zira ölüm sonrası taziye veya törenlerin gerçekleşmemesi dinin bu gücünün süreç dâhilinde dönüştüğünü

⁷ <https://dogruhaber.com.tr>

göstermektedir. Dini kesimler için gelenekselleşmiş bir yapıya bürünen ve daha çok homojen grubu temsil eden bu yapı ve durumlar, dinin toplum ile olan bağının bir kanıtı olmaktadır. Salgın döneminde insanların tek başına veya daha küçük bir grup olarak bu tür dini pratikleri gerçekleştirmesi dinin bu gücünden mahrum kalmanın zorluklarını yansıtmıştır.

Dini pratiklerde uygulanan kısıtlamalar, dinin birleştirici gücünü etkilese de insanlar bu eksikliği gidermek için farklı yollara başvurmuştur. Bu yollardan biri de teknolojik imkânlardır. Salgın ile birlikte dini kesimler için teknolojinin ve çevrimiçi hizmetlerin önemini artmıştır. İnsanlar dini pratiklerini gerçekleştirmek için internet mecralarına başvurmuştur. Böylelikle kutsallığın gerçekleşme biçimleri dijital mecrada yerini almıştır.

Salgın süreci ile birlikte internet ile uyumlu bir yaşam oluşturulmaya zorunlu kalmıştır. İletişimin sanal ortama taşınması, iletişimin farklı görünümünü yansıtmıştır. Bu süreçte dini hizmetler dijital ortamda gerçekleşmiştir. Din adamları kişileri tedbirli olmaya ve bu süreçte ne yapılacağı doğrultusunda dijital mecralardan seslenmiştir. Din kurumunun bu mecradan bile toplumlara seslenmesi dine duyulan ihtiyacı göstermektedir. Salgın döneminde dini pratiklerin sanal ortamdaki görünümüne örnek olarak, Birleşik Arap Emirliklerindeki evlilik törenlerinin çevrimiçi platformda yapılması verilebilir. Bunun yanı sıra bazı sinagoglar 'bar-mitzva' törenlerini sanal alanda gerçekleştirmiştir. Salgının bulaşıcılık etkisi nedeniyle Katolik rahipler online uygulamalar üzerinden ölmek üzere olan kişiler için 'son ayınlar töreni' düzenlemiştir (Karayel ve Albayrak, 2021: 1490).

Din ve toplum etkileşimi sağlayan değerler, inançlar, ritüeller gibi tüm dini pratikler salgın sürecinden etkilenmiştir. Çünkü salgın tedbirleri belli başlı yükümlülükler gerektirmiştir. Dini inanca sığınmanın etkili olduğu bu süreç dini ibadetlerin bir arada yapılamamasıyla devam etmiştir. Günay'a göre inanç ve ibadetin birbirinden farkı; dinin inanç özelliği zihni ilgilendiren, büyük bir toplulukta farklılıklara neden olmasıyken ibadet ise topluluğu birleştiren bir özelliktir (2010: 247-248). Bu özelliğiyle yazar ibadetin, İslam dininde 'imanın süsü' olarak adlandırıldığını söylemektedir (Günay, 2010: 247-248).

Türkiye’de din alanında alınan tedbirlerin en önemlilerinden biri ibadetlerin sınırlı kişilerle yapılması veya Cuma namazlarının belli bir süre camilerde kılınmaması olmuştur. Bunun yanı sıra başka dinler açısından ise örneğin, İngiltere ve Galler’deki Katolik kiliselerde alınan tedbirler arasında cemaatin din liderleriyle buluşmasına yönelik olarak sınırlamalar getirilmesi, kutsal suya erişimin kısıtlanması ve kutsal emanet ile haçlara temasın olmaması gibi kutsallıkla ilgili durumlar için tedbirlere başvurulduğu görülmüştür (İmıl, 2020: 75).

Salgın döneminde uygulanan sosyal mesafenin dini hayatta oluşturduğu değişimlerden bir diğeri de, uzaktan uygulanan selam çeşitleri ve “sanal semboller”in kişilerin bir arada gerçekleştirdiği dini ritüellerin yerini almasıdır (Baltacı, 2022: 1680). Salgın sürecinde yalnızca dini ibadetlerin gerçekleştiği mekânlarda değişimler yaşanmamıştır. Dinin önemli yapı taşları olan kutsal zamanlarda da değişimler yaşanmıştır.

Dini kutsal günler, bir aradalığı sağlayan manevi paylaşımların olduğu özel zamanlardır. “Dua kurban ve ayin yalnızca ona katılanların tecrübelerini açığa vurmakla kalmazlar, aynı zamanda grubun teşkilatı ve zihniyetini biçimlendirme ve belirlemeye de büyük ölçüde katkıda bulunurlar” (Wach, 1995: 72). Bu dinin sosyolojik bağlamdaki önemini de göstermektedir. Nitekim dinlerin bu özellikleri toplumları birbirinden ayırmaktadır. Salgın ile birlikte önemli kutsal günlerden olan bayramlar ve hacca gitme gibi özel günlerin yaşanma biçimleri farklılaşmıştır. Dinin dayanışma, şefkat ve ibadet özelliklerini yansıtan kutsal günler, salgın sürecinde daha küçük gruplar halinde ve farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse bu süreçte dinler, salgının seyrini değiştirmek için önemli görevler üstlenmekle birlikte aynı zamanda toplumsal alanda meydana gelen sıkıntılar ile baş etmekte de büyük bir etkiye sahip olmuştur.

1.9.1. Salgını Anlama ve Anlamlandırma Sistemi Olarak Dini İnanç ve Tutum

İnsan, hayatının tanzimi için ömrü boyunca yaşadıklarını anlamaya çalışıp bunlara çeşitli anlamlar yükleyen bir varlık olmuştur. İnsanlar böylece yaşadıkları felaketleri de çözümlenmeye çalışmıştır. Bu açıdan anlamlandırma olaya yahut duruma bir görüş kazandırır. Birey ve toplumlar yaşadıklarına anlam vermeye hep

ihtiyaç duymuşlardır. Bahadır'ın (2011: 27) belirttiği gibi birey ve toplum anlam kazanma sürecine aktif katılım sağlar. Bu süreç birey ve toplumun bütünleşmesini kapsar ve bu ikilinin birbiriyle olan uyumundan oluşur.

Din, bir hususu anlama ve anlamlandırmada oldukça önemli olan bir faktördür. Pargament'e göre her anlam arama yöntemi din ile ilişkilendirilemez; dini diğer anlam arama sistemlerinden farklı kılan kutsalla olan ilişki biçimidir (Pargament, 2005: 282). Bu bağlamda inanç ve tutumlar bu sistemin önemli etkenleridir. Anlama sürecinin önemli sistemleri olan inanç ve tutumların farklı görünüşleri bulunmaktadır. Nitekim bu görünüşlerden en önemli olanı insanın tüm arayışlarına cevap veren dini inanç ve tutumlardır. Bu bağlamda dini inanç ve tutumların anlam kazandırmadaki etkisine verilebilecek örnek durumlardan biri de afet türü olan salgınlardır. Dini inanç ve tutumlar, birey ve toplumların salgını anlama ve anlamlandırma biçimlerinde etkili olmaktadır.

Covid-19 salgını çağımızın en büyük ve en ciddi hastalığı olmuştur. Öyle ki tüm dünya bu salgına tedbirsiz yakalanmıştır. İnsanlar bu salgının ortaya çıkış nedenini henüz saptamadan doğurduğu tehlikeli sonuçlarla tanışmak mecburiyetinde kalmıştır. Salgın öncesi süreci ve sonrasının oluşturduğu sorunlar, insanları bu süreci farklı biçimlerde anlamlandırmaya zorlamıştır. Salgının çıkış nedenleri, bu süreci en sağlıklı biçimde nasıl geçirileceği ve salgının yarattığı olumsuzlukların nasıl yorumlanacağı gibi söylemler farklı biçimlerde ve farklı inançlar çerçevesinde anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim çalışmanın temel yapı taşı olan dini inanç ve tutumlar, salgını anlamlandırma söylemlerinden biri olmuştur.

Salgını dini açıdan anlamlandırma, birey veya toplumun kabul ettiği dini düşünce sisteminden kaynağını almaktadır. Kabul edilmiş dini söylem bu sürecin yaşanma biçimlerini de etkilemektedir. Bu açıdan birey ve toplumlar farklı inanç sistemleri ile salgın sürecini farklı boyutlarda anlamaktadır ve anlamlandırmaktadır. Hökelekli'ye göre dini inanç sistemleri, etkili yöntemleri ile kişilere, dünyevi olayları açıklamada kapsayıcı ve bütünsel olan acı verici durumlar ve felaket gibi olayları değerlendirmek ve söz konusu açıklamalar yapmak konusunda önemli olan anlam biçimleri sağlar (Hökelekli, 2013: 60-61). Söz konusu anlam çerçeveleri, dini bağlamda oluşturulduğunda dini inanç ve tutumlardan beslenmektedir.

Bu açıdan salgını anlamlandırma biçimlerinde dini bakış açılarında olumlu veya olumsuz açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Bunlara örnek olarak tevekkül, imtihan, isyan nitelikli açıklamalar verilebilir. Tarihte yaşanan tüm felaketlerde bu söylemler olmuştur. Bu söylemlerin dışında salgınlar veya afetlerin neden yaşanıldığına yönelik de dini anlam sistemleri geliştirilmiştir.

1.9.2. Salgın Döneminde Toplumsal Kaygı ile Mücadele ve Din

Modern dönem, afet gibi büyük çaplı olaylarda bireysel ve toplumsal direncin sağlanması önünde bir engel olarak kaygı problemini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim küreselliğin etkisi ile küçük problemler olağanüstü sorunlara dönüşebilmekte ve genel olarak birey üzerinden bir söylem olan kaygı kavramının toplumsal boyutlarda da ifade edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Toplumun yüz yüze geldiği tehlikeler sonucunda yaşanan endişeler, kaygının psikolojik açıklamaları ile birlikte sosyolojik incelemelerini de önemli ve gerekli kılmıştır.

Günümüzde yaşanan koronavirüs salgın hastalığı tehlikesi, küresel etkileriyle toplumda kaygı düzeyini de etkilemiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda salgın sürecinde insanların kaygı düzeyinin artması ve yaşam kalitesindeki düşüklükte, bulaşıcılık oranındaki yükseklik, ekonomik problemler, kısıtlamalar, evden çıkamamanın verdiği korkular gibi durumların etkili olduğu sonucuna varılmıştır (Şanlıtürk ve Ardıç, 2022: 80).

Salgın, kaygı ve korkuyu toplumu ilgilendirecek düzeyde genişletmiştir. Çünkü hastalık, bulaşıcı bir virüs özelliğine sahiptir. İnsandan insana bulaşma riski güvensizlik ve endişeye neden olmuştur. Bu ise küçük bir grubu değil tüm toplumu hatta ulusal sınırları da aşarak tüm dünyayı ilgilendirmektedir. Bu yüzden Covid-19 korku üretmektedir. Zira sonuçları tahmin edilemez özelliklere sahiptir. Medyada bu salgın ile ilgili kullanılan “gizli virüs taşıyıcıları”, “virüs patlaması”, “katil virüs” gibi kavram setleri insanları tedirgin etmektedir (Utma, 2021: 1223).

Moderniteye hâkim olan belirsizlik söylemi, kaygı düzeyini arttıran en önemli olgudur. Salgının başlangıcında çözüm bulunamayacağı endişesi insanları derinden sarsmıştır. Bu açıdan Furedi'nin (2001: 96) deyiimiyle “Toplumun çözüm üretemeyeceği inancının bize bıraktığı en önemli miras, belirsizlik kültürünün kemikleşmesidir.” Modern dönem felaketleri, belirsizliğin kaygıya dönüşmesinin

göstergesidir. Sağlık ve hastalığa dair kaygılar ve korkular bu felaketlerin en önemlilerinden birini oluşturmaktadır.

Bu salgın, insan ilişkilerini tüm sonuçlarıyla etkilemiştir. İzolasyon süreci ve sosyal mesafe kuralları bunu başlatan durumlar iken maske kullanımı, tokalaşmama gibi durumlar bunun sembolleridir. İnsan ilişkilerinin zedelenmesinin salgın kaygısının yarattığı güvensizlik duygusuyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Salgın insanlarına birbirine karşı yabancılaştırmıştır. Sosyal ilişkileri zedelemiştir. Bu bağlamda Furedi'nin belirttiği üzere 'korku kültürünün' insanları birbirinden yabancılaştırıcı özelliği bulunmaktadır. Böylece kişiler bir toplulukta yaşadıkları sorunlar ile savaşırken kendilerinin mücadele etmesinin önünde kuşku ortamı oluşmaktadır (Furedi, 2001: 19).

Bu salgının toplumsal kaygıya neden olmasının en önemli nedenlerinden biri ölümdür. Ölüm yalnızca psikolojik incelemeye konu olabilecek bir olgu değildir. Sosyolojik açıdan da önemlidir. Zira salgının herkesi ilgilendiren bir hastalık olması bu sonucu doğurmuştur. Ölüm sosyolojisi bağlamında kişinin, aile ve sosyal çevresindeki kayıplar ile birlikte 'kolektif hafızayı' etkileyen yönleri önem arz etmektedir. Turhan bu bağlamda soykırımlar, salgınlar, savaşlar gibi ciddi ölümlere sebebiyet veren durumların kişileri doğrudan olmasa bile dolaylı olarak da etkilediğini ve birçok ortak açıdan travma oluşturup kaygı meydana getirebileceğini söylemektedir (Turhan, 2021: 90).

Sanal ortamlarda salgın ölümlerin gerçekleşme biçimlerinin gösterilmesi ve salgının henüz tedavisinin olmaması, gözle görülür ölümlerin artması ve ölümün gerçekleşmesinin yakın olarak düşünülmesi kaygıya neden olabilmektedir. Kısaca ölüm kaygısı ve bunun gibi ciddi kaygılar salgın sürecinde tüm toplumları sarmıştır. Dini telkinler bu kaygıyı azaltmak için etkili olmuştur. Dini kurumlar insanları sabırlı olmaya ve ümidini yitirmemeye teşvik etmiştir. Zira "Din, kendini aşmayı mümkün kılan anlam içeriği ile umuda cevap verebilen eşsiz bir değer kaynağıdır" (Bahadır, 2011: 96).

1.9.3. Salgın Krizi ile Başa Çıkma Dinin Fonksiyonu: Manevi Güç

Yaşamda meydana gelen sorunlara ve krizlere karşı manevi destek, dinin sosyal işlevlerinden birini oluşturmaktadır. Dinin bu işlevi yaşanan olağanüstü

dönemleri psiko-sosyal sağlık açısından etkilemektedir (Meçin, 2021: 155). Maneviyat hem küçük hem büyük çaplı problemlerde insanlara güç vermektedir. Dini açıdan maneviyat ile ilgili insanları rahatlatma ve kaygılarını giderme gibi çeşitli çalışmalar mevcuttur.

Salgın ile başa çıkmada dinler, önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu açıdan Türkiye’de Yeni Tip Koronavirüs salgını ile mücadelede manevi duyguların güçlenmesine dair dualar yapılmıştır. Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş, sosyal medya hesabı üzerinden salgının sona ermesi ve hastalara şifa için yatsı namazından sonra camilerden dua seslerinin yükseleceğini açıklamıştır ve halkı duaya davet etmiştir⁸. Örneğin Rus Ortodoks kilisesi lideri Patrik Kirill salgının yok edilmesi ve sağlık çalışanlarına güç kazandırmak için düzenlenecek ayinlerde okunması için ‘özel dua metinleri’ oluşturmuştur (Sayın ve Çırakoğlu, 2021: 50).

Dinlerin manevi güç sağlamada bir misyon üstlendiği görülmektedir. Özellikle salgın krizinin etkilemiş olduğu kişiler için programlar yapılmıştır. Türkiye’ de Diyanet Kurulu dışarı çıkamayan veya çıkmasına yönelik kısıtlamalar olan 65 yaş üstü ve kronik hastalığı bulunan vatandaşlar için dini ve manevi açıdan rehberlik ve motivasyon sağlamak amacıyla bir genelge yayınlamıştır. Vefa koordinasyon grubu ile destekler verilerek maddi manevi ihtiyaçların giderileceğini bunun yanı sıra whatsapp grupları üzerinden insanlarla iletişim sağlanacağını açıklamıştır⁹.

Din kurumunun manevi güç sağlama görevi üstlenmesi, salgın sürecinde birçok ülkede yaşanmıştır. Nitekim dini kurumlar, salgın dönemi boyunca koşulların elverdiği şekilde örneğin dijital mecrada duyurularda bulunarak, ahlak kurallarını hatırlatarak, maddi kayıpları gidererek ve en önemlisi manevi güç sağlayarak insanlara yardımcı olmuştur.

⁸ <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR>

⁹ <https://www.trthaber.com>

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

2.1. Araştırmanın Amacı

Günümüzde birbirinden farklı disiplinin üzerinde çalıştığı afetler, yaşantı üzerindeki etkileriyle sosyolojinin de önemli bir alt disiplini olmuştur. Günümüz küresel dünyasındaki tehlikelerin artışı, afetler ile ilgili zengin bir literatürün karşımıza çıktığını göstermektedir. Nitekim günümüzde etkileri devam eden önemli afet türlerinden biri de Covid-19 salgınıdır. Covid-19'un etki boyutu biyolojik bir afet olma özelliğini göstermektedir.

Tercan (2020) "Biyolojik Afetler ve Covid-19" adlı çalışmasında salgın hastalıklar özelinde Covid-19' u ele alarak bu salgının afet boyutu üzerinde durmuştur ve Covid-19' un küresel etkileriyle biyolojik afet olma özelliklerine değinmiştir. Bir diğer çalışmaya baktığımızda İnce "Afetler Çağı, Afetlerin Yapısal Dönüşümü ve COVID-19" adlı çalışmasında Covid-19 salgın hastalığını, gerek toplumsal düzen üzerindeki etkileri gerek neden olduğu kitlesel ölümler ve ekonomik kayıplar gibi olumsuz sonuçlarından ötürü diğer salgınlarda olduğu gibi afet kapsamında ele alınmanın mümkün olabileceğini söylemiştir (İnce, 2020: 574).

Covid-19 salgını da diğer afet türlerinde olduğu gibi yaşam üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Covid-19 salgın sürecinde birçok sosyal kurumun mücadelesinin olduğu görülmüştür. Bu kurumlardan biri de din olmuştur. Din, salgın ile başa çıkmada başvurulan önemli bir alan olarak karşımıza çıkmıştır. İlgili literatür incelendiğinde Covid-19 salgın hastalığı ve bu hastalıkla başa çıkmada dinin etkisine yönelik ele alınan çalışmaların kısıtlı olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

"Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Özelinde Bir Araştırma" (Altun, 2021), "Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma" (Angın, 2021), "Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat" (Bayındır ve Gürsu, 2021), "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi" (Gashi, 2020), "Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma"

(Kalgı,2021), “Salgının (Covid-19) Sosyal Etkileri: Dini Düşünce ve Hayata Yansımaları: Afyonkarahisar Örneği” (Duman, 2021).

Bu çalışmada biyolojik bir afet türü Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) ile başa çıkmada dini inanç ve tutumların etkisini sosyolojik açıdan ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu temelde bu çalışmanın alt amaçları şöyle sıralanabilir:

- Afet ve afet türlerinin görünümünden hareketle bu dönemlerde dini inancın yerini açıklamak
- Covid-19 salgınına yakalanan katılımcıların salgına yüklemiş oldukları anlamları, hastalık (Covid-19) döneminde dine müracaat edip etmediklerine ilişkin görüşlerini, bu dönemde hangi dini pratiklere başvurduklarını ve dini inanç ile tutumlarının tedavideki etkilerini ortaya koymak
- Salgın kısıtlamalarından dolayı değişen dini hayattan etkilenme biçimlerini ortaya koymak

2.2. Araştırmanın Önemi

Covid-19 salgını söz konusu birey yaşantısını çeşitli yönlerden etkilemek ile birlikte toplumu ayakta tutan kurumların işleyiş biçimlerini de etkilemiştir. Bu açıdan sosyoloji, psikoloji ve bunun gibi insanları ilgilendiren birçok disiplinin merceği altına alınmıştır. Din, yaşanan bu felaket dönemi boyunca çeşitli yönleriyle görünür olmuştur. Nitekim genelde afet, özelde salgın hastalık dönemlerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde de dini inancın bu süreçteki davranış biçimlerini etkileyen ve aynı zamanda bundan etkilenen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Covid-19 salgın hastalığı üzerinden afet ve din ilişkisine bir perspektif sunmak açısından bu çalışma önem arz etmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın önemi şöyle sıralanabilir:

- Covid-19 salgın hastalığı ve din ile ilgili literatürdeki tezler incelendiğinde, bu çalışmanın hem hastalık ile başa çıkmada dinin etkilerini hem de salgın kısıtlamalarından etkilenen katılımcıların dini yaşantılarının etkilenme biçimini ele alan ve Van'a özgün ilk tez çalışması olması açısından önemlidir.

- Afet, etkileri açısından birçok disiplinin konusu olmuştur. Afet ve din ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların genel olarak psikoloji disiplini açısından ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma sosyoloji perspektifinden yararlanılarak sosyolojinin önemli alt disiplinlerinden olan afet sosyolojisi ve din sosyolojisine katkı sunması açısından önemlidir.
- Covid-19 salgınının etkileri devam eden bir hastalık sürecini kapsamı literatürdeki boşluğa katkı sunması açısından çalışmanın önemini gösterir niteliktedir.
- Covid-19 salgını ve din ile ilgili Van'da yapılan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu çalışmalara bakıldığında; Güngörer (2020), "*Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi*" adlı çalışmasında, Covid-19 salgınının en çok değişim yarattığı kurumu aile, din, siyaset gibi toplumsal kurumlar çerçevesinden ele alarak bu kurumların hangi açılardan etkilendiğine değinmektedir. Demirci, Parin ve Yılmaz Aslan (2022), ise "*Covid-19 Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*" adlı çalışmada salgın sonuçlarının Van kenti üzerindeki toplumsal etkilerini eğitim, din, gündelik yaşam gibi açılardan ortaya koymaya odaklanmaktadır. Bu açıdan bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sunması açısından önemli olacağı düşünülmektedir.
- Alanyazın incelendiğinde Covid-19 salgını ve dini başa çıkma ile ilgili yapılan çalışmaların en çok sağlık çalışanları özelinde ele alındığı görülmüştür. Bu anlamda bu çalışmanın üniversite özelinde akademisyenler ile ilgili yapılan bir çalışma olması, örneklem grubundan kaynaklı olarak farklı bakış açılarını sunması açısından önemlidir.

2.3. Araştırmanın Problemleri

Dini inanç ve tutumlarının, Covid-19 ile başa çıkmada nasıl bir etkisi olduğunu anlamak çalışmanın temel problemidir. Bu bağlamda çalışmanın alt problemleri şu şekildedir:

- Katılımcıların, afet dönemlerinde dini inancın yeri ve önemine yönelik görüşleri nelerdir?
- Katılımcıların Covid-19 (Yeni Koronavirüs) salgın hastalığının oluşum biçimine yönelik bakış açıları nelerdir?
- Covid-19 (Yeni Koronavirüs) hastalığını geçirmiş akademisyenlerin hastalık süreçlerinde, dinin nasıl bir yeri olmaktadır?
- Dine başvuran Covid-19 salgın hastalığını geçiren katılımcıların başvurdukları dini pratikler nelerdir ve tedavi süreçlerini nasıl etkilemiştir?
- Covid-19 salgın hastalığını geçiren katılımcıların hastalık sonrası dini yaşantılarında değişimler olmuş mudur?
- Covid-19 salgın döneminde uygulanan kısıtlamalar, katılımcıların dini yaşantısında ne tür değişimler yaratmıştır?

2.4. Araştırmanın Yöntemi

Temelde Covid-19 salgın hastalığı ve dinin etkileşimini konu edinen bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma, konunun sorunsalını konunun bağlamında ve yoruma dayalı bir anlayışla ortaya koyar. Bu yorumlama sürecinde ise düşünceye yüklenen anlamları göz önüne alır ve böylece araştırmacının “keşfedici zihinsel süreçlerini” aktif kılar (Malterud, 2001, akt. Baltacı, 2019: 370). Bu yüzden nitel araştırma yöntem ve tekniklerinin tercih edilmesinin sebebi, genelde din kurumu özelde dini inanç ve tutumların özgün bir konu olması ve bu noktada katılımcıların anlam dünyasının, tutumlarının ayrıntılı olarak anlamasının sağlanmasıdır. Bu açılardan dolayı nitel araştırma yönteminin, araştırmanın ana problemi olan “Covid-19 salgın hastalığı ile başa çıkmada dini inancın nasıl bir etkisi vardır?” sorusunu açıklayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak ise yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Derinlemesine yüz yüze görüşme tekniği uygulanmıştır. Bu çerçevede katılımcıların dini inanç ve tutumlarını ifade etme noktasında duygu ve düşüncelerini belirtmeleri görüşmeye derinlemesine inceleme noktasında imkân sunacaktır. Hazırlanan görüşme formu (Bkz. EK-1)’de detaylıca verilmiştir.

2.5. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Bu çalışma 20 Aralık 2020' de başlayan ve günümüzde de etkileri devam eden Covid-19 salgın hastalığını geçirmiş akademisyenler ile yapılmıştır. Bu çalışmanın evreni Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerinin tümüdür. Olasılıksız örnekleme yöntemlerinden amaçlı örnekleme tekniğinin kullanıldığı 26 kişi ise çalışmanın örneklemidir. Katılımcıların Covid-19 salgın hastalığını geçiren kişilerden oluşması kriteri, amaçlı örnekleme yönteminin tercih edilmesinde etken olmuştur.

Amaçlı örneklemede evren içerisinde yapılan seçim sonucu örneklem elde edilir. Örneklem seçiminde çalışmanın ana problemine uygun kriterler ön plandadır. Böylece çalışma grubunun amaca uygun olarak seçilmesi evrene genellenmesini de sınırlandırmak ile birlikte sonuçlar, belirlenen katılımcıların görüşlerine göre oluşturulur (Şimşek, 2018: 121). Bu açıdan katılımcılar amaca uygun biçimde Covid-19 salgın hastalığını yaşamış kişiler olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın örneklem grubunu Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerinden Covid-19 salgın hastalığını geçiren akademisyenler oluşturmaktadır.

Görüşmeler 13 kadın 13 erkek olmak üzere toplam 26 akademisyen ile gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın örneklem grubunda Prof. Dr., Doçent. Dr., Doktor Öğretim Üyesi, Öğretim Görevlisi, Araştırma Görevlisi unvanlarına sahip akademisyenler bulunmaktadır. Çalışmanın etik çerçevede yapılması ve görüşmelerin gizliliği açısından araştırmanın gerçekleştiği bölümlerin isimleri ve katılımcıların unvanlarına yer verilmemiştir. Katılımcıların isimlerinin kullanılmadığı bu çalışmada katılımcılar K1, K2... gibi kodlar ile isimlendirilmiştir.

Görüşmelerde çalışmanın amacına uygun olarak katılımcıların dini görüşlerine yönelik ayırım yapılmamıştır. Dini düşünce ayırımı yapılmayan bu çalışmada, görüşmelerde sadece katılımcıların Covid-19 salgın hastalığını geçirme durumları belirleyici faktör olmuştur. Çalışmanın örneklemini oluşturan 26 katılımcıya ait demografik bilgiler Tablo 2.1'de yer almaktadır.

Tablo 2.1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Katılımcı Bilgileri	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Öğrenim Durumu
K1	Erkek	53	Evli	Doktora
K2	Erkek	57	Evli	Doktora
K3	Erkek	44	Evli	Doktora
K4	Kadın	36	Evli	Doktora
K5	Kadın	51	Evli	Doktora
K6	Kadın	44	Evli	Doktora
K7	Erkek	53	Evli	Doktora
K8	Kadın	41	Evli	Doktora
K9	Erkek	41	Bekâr	Doktora
K10	Erkek	39	Evli	Doktora
K11	Erkek	50	Evli	Doktora
K12	Kadın	50	Bekâr	Doktora
K13	Kadın	30	Bekâr	Yüksek Lisans
K14	Erkek	44	Evli	Doktora
K15	Erkek	55	Evli	Doktora
K16	Erkek	58	Evli	Yüksek Lisans
K17	Kadın	44	Evli	Doktora
K18	Erkek	40	Evli	Doktora
K19	Kadın	36	Bekâr	Doktora
K20	Kadın	26	Bekâr	Yüksek Lisans
K21	Erkek	55	Evli	Doktora
K22	Erkek	50	Evli	Doktora
K23	Kadın	49	Evli	Doktora
K24	Kadın	38	Evli	Doktora
K25	Kadın	33	Evli	Yüksek Lisans
K26	Kadın	49	Evli	Doktora

2.6. Araştırmanın Veri Toplama Teknikleri ve Analizi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde gerçekleşen ve örneklem grubu Covid-19 salgın hastalığını geçiren akademisyenler olan bu çalışmada veriler, soru formunun kullanılması ve yüz yüze görüşme tekniği ile elde edilmiştir. Örneklem grubuyla görüşmeler gerçekleşmeden önce 1 pilot görüşme uygulanmıştır ve böylelikle sorular incelenmiştir. Görüşme formunun uygulanabilmesi için Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Yayın Etik Kurulundan onay alınmıştır.

Çalışmanın uygulamalı kısmı 2023 yılının Ocak-Mart ayları arasında gerçekleşmiştir. Görüşmeler gerçekleşmeden önce katılımcılara çalışmanın amacı ve önemine yönelik gerekli bilgiler verilmiştir. Katılımcılara kişisel bilgilerinin gizli kalacağına yönelik bilgi verilmiştir ve güven ortamı sağlanmıştır. Bunun yanı sıra çalışma verilerinin iyi bir biçimde analiz edilebilmesinde önemli olan ses kaydı

alınması için izin alınarak telefon aracılığıyla ses kaydı alınmıştır ve görüşmelere başlanmıştır. Ses kaydı kabul etmeyen katılımcılardan dördünün söylemleri yorum katılmadan tarafsız ve şeffaf bir şekilde görüşme esnasında yazılmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme türünün kullanıldığı bu çalışma, 14 açık uçlu sorunun sorulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu süreçte soruların anlaşılır olmasına dikkat edilmiştir ve görüşmenin gidişatına bağlı olarak ek sorulardan da yararlanılmıştır. Katılımcıların açıklamalarına saygı duyulmuştur ve cevaplarına müdahaleler edilmemiştir.

Görüşmeler Van Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı olan Edebiyat Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Ziraat Fakültesi, Veteriner Fakültesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Eczacılık Fakültesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ile Meslek Yüksekokulunda olmak üzere toplam 11 yerde akademisyenlerin çalışma ortamlarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler minimum 10 maksimum 68 dakika olarak toplam 598 dakika sürmüştür. Görüşmeler için kişi sayısının önceden belirlenmesi yerine inanç ve tutumların önemi ve hassaslığı dikkate alınarak yapılan yüz yüze mülakattan alınan verim ve doyuma göre sonlandırılmıştır. Görüşmeler gerçekleştikten sonra ses kaydı alınmasını kabul eden katılımcıların ses kayıtları güvenli bir ortamda deşifre edilmiştir. Görüşmeler olduğu gibi bilgisayar ortamında yazıya aktarılmıştır.

Verilerin çözümlenme aşamasında veri analiz türü olarak içerik analizi uygulanmıştır. Söz konusu ‘seçici’, ‘sınıflandırıcı’ ve ‘nicelleştirici’ özellikleri bulunan içerik analizi gerçeğin birtakım görünümünü ortaya koymaya çalışmaktadır (Gökçe, 2006: 19). Bu bağlamda görüşmeler analiz edildikten sonra tekrar edilen görüşler ön planda tutularak kodlar oluşturulmuştur ve kodlardan alt ile ana temalara ulaşılmıştır.

2.7. Araştırmada Karşılaşılan Zorluklar

Alan araştırmasında, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerinden 13 kadın ve 13 erkek olmak üzere toplam 26 kişi ile görüşülmüştür. Görüşmeler akademisyenlerin çalışma alanlarında, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı 11

fakülte ve yüksekokullarında gerçekleşmiştir. Görüşmelerin yapıldığı süreçte karşılaşılan zorluklar olmuştur. Bu zorluklar şöyledir:

- Çalışmanın saha araştırmasında çalışmayı sınırlandıran birçok zorlukla karşılaşmıştır. Saha araştırması boyunca yaşanan en büyük zorluk akademisyenlere erişim olmuştur. Nitekim yaşanan 6 Şubat Kahramanmaraş merkezli depremden ötürü üniversitelerdeki eğitime bir süre ara verilmesi ve uzaktan eğitim modeline geçilmesi araştırmanın gerçekleştiği sahada örneklem grubu olan akademisyenlere erişimi zorlaştırmıştır. Bu durum saha çalışmasına bir süre ara verilmesinde önemli bir etken olmuştur.
- Covid-19 salgın hastalığını geçiren akademisyenlere erişmek çalışmanın önemli sınırlılıklarından bir diğeri olmuştur. Nitekim hastalığı geçirmiş katılımcılara erişmek için üniversiteye bağlı bütün fakülteler ve yüksekokullarına gidilmiştir. Bulunan bazı katılımcılar ise görüşmeyi kabul etmemiştir.
- Görüşmeler katılımcıların çalışma alanlarında gerçekleşmiştir. Bu durum çevresel faktörlerden ötürü bazı görüşmelerin bölünmesine neden olmuştur.
- Görüşmeye katılan katılımcıların yoğun/meşgul olması bazı görüşmelerin kısa sürmesine neden olmuştur.
- Görüşmelerde bazı katılımcılar ses kaydını reddetmişlerdir. Bu doğrultuda 4 katılımcı ile gerçekleştirilen görüşmede ses kayıt cihazı kullanılmamıştır. Görüşme cevapları el yazısı ile yazılmıştır. Görüşmelerin olduğu gibi yazılmasına özen gösterilmiştir. Bu görüşme süresini uzatan bir durum olarak çalışmanın zorluklarındandır.
- Din konusunun işlendiği bu çalışmada dini değerlerin hassas bir içeriği kapsamaması bazı katılımcıların sorulara kısa ve kapalı cevaplar vermesine neden olmuştur.
- Görüşmeye katılan bazı katılımcıların salgın döneminde yaşadıkları zorluklar, hastalık sürecini ağır geçirmeleri veya yaşadıkları kayıplar bazı sorulara duygusal açıdan yaklaşılmasına veya kapalı cevaplar verilmesine neden olmuştur.

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLAR

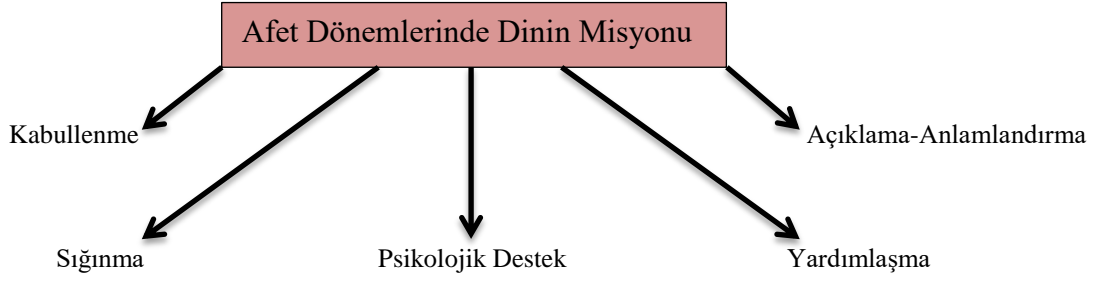
Çalışmanın bu bölümünde, 13 kadın 13 erkek olmak üzere toplam 26 akademisyen katılımcı ile yapılan görüşmelere yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun kullanıldığı bu çalışmada içerik analizi yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın bulguları üç ana temaya ayrılmıştır. Bu temalar;

- 1) Katılımcıların deprem, sel ve salgın (koronavirüs) gibi afetler ile başa çıkmada dini inanca verdikleri önem,
- 2) Katılımcıların koronavirüs hastalığını anlamlandırmada ortaya koydukları farklı görüşler ve hastalığa verdikleri dini tepkiler,
- 3) Katılımcıların koronavirüs nedeniyle kamusal ibadetlerin yapılamamasına verdikleri tepkilerdir.

3.1. Katılımcıların Deprem, Sel ve Salgın (Koronavirüs) Gibi Afetler ile Başa Çıkmada Dini İnanca Verdikleri Önem

Deprem, sel, salgın benzeri afet türleri çalışmanın kuramsal bölümünde de anlaşıldığı üzere insan hayatının zor hallerini kapsamaktadır. Bu süreç halinde insanların yaşanan afet anında veya sonrasında sıklıkla kullandığı terimler gözlemlendiğinde kişilerin din ayrımı yapmaksızın bir inanca ihtiyaç duyduğu sonucuna varılmaktadır. Bu tutumların nedenlerinin ortaya konulması dinin, afet gibi olağanüstü zamanlardaki rolünü idrak etmek açısından son derece önemlidir. Eğer bu anlarda din, başvuru bir merci ise onu diğer mercilerden farklı kılan özelliklerine değinmek gerekmektedir.

Bu açıdan bulgular kısmının bu başlığında çalışmanın mahiyetinin anlaşılması için ilk olarak katılımcıların din afet ilişkisine yönelik genel düşüncelerine odaklanılmıştır. Kendi görüşleri üzerinden insanların bu süreçlerde dini benimsemesinin nedenleri anlaşılacak istenmiştir. Bu bağlamda afet dönemlerinde dinin fonksiyonunun anlaşılması için akademisyen katılımcılara yöneltilen ‘Sizce deprem, sel ve salgın gibi felaketlerle başa çıkmada dini inancın *nasıl* bir etkisi olmaktadır? Sorusuna vermiş oldukları cevaplar incelenmiştir. Sonucunda afet dönemlerinde dinin ‘etkisi bulunmaktadır’ ve ‘etkisi bulunmamaktadır’ şeklinde iki alt temaya ulaşılmıştır.

Şekil 3.1. Katılımcıların Afet Dönemlerinde Dinin Misyonuna İlişkin İfadeleri

Şekil 3.1’den de anlaşıldığı üzere afet dönemlerinde dinin etkin olduğunu belirten katılımcılar, insanların bu dönemlerde dine başvuru nedenlerine yönelik birbirinden farklı kavramlar ve ifadeler kullanmışlardır. Dini inancın, afet dönemlerinde etkili olduğuna dair alt temada katılımcıların çoğu dini, psikolojik destek yönü ile açıklamaya çalışmıştır. Bulgular doğrultusunda psikolojik destek çerçevesinden elde edilen sonuçlara göre en çok kullanılan söylem, dinin rahatlamayı sağladığına dair olmuştur. Diğer bir ifadeyle araştırmaya katılanların büyük bir bölümü, olağanüstü hallerde dini inancın bireysel psikolojiyi dirençli tuttuğunu ve dolayısıyla afetzedelerde bir rahatlama işlevi gördüğünü belirtmişlerdir. Örneğin katılımcılar bu durumu şu şekilde ifade etmişlerdir:

Dini inanca başvurmanın ana sebebi yani bir ilahi güce inanıp ondan medet ummak, ondan yardım istemek. Ondan yardım dilemek insanı rahatlatır. Yani bir yaratıcının benim sahibim olduğunu ve her şeyin onun kontrolünde olduğunu bilmek, musibetlere karşı dayanma noktasında gösterilecek sabır noktasında çok ciddi manada dini inancın etkili olduğuna inanıyorum (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

E, çünkü insan, insanların bir inanma ihtiyacı vardır ve rahatlama ihtiyacı vardır. Şimdi bu geleneksel anlamda her türlü felaket kadercilik anlayışı ile izah ederiz dolayısıyla insanlar başa gelen her şeyin sorumlusu olarak kaderi gösterir yani sorumlusu değil de bunun Allah’ın bir yazgısı olarak kendileri için hazırlanmış bir yazgı belki de bir alın yazgısı olarak algıladıkları için şöyle bir tür rahatlama yöntemidir. Bir inanma ihtiyacı vardır. Bundan dolayı bu tarz felaketler sonucunda oluşan sel bu tarz doğal afetlerin oluşması oluşan felaketler de bir nevi bir rahatlama yöntemidir. Bundan dolayı dinlere sığınır. Yani, bu hem İslam dini için geçerli hem diğer dinler için ya da başka bir kutsal inançlar için. Hepsi için geçerli olan bir argümandır (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda ilahi gücün varlığına ve var olan düzen üzerindeki kontrolüne inanmanın, felaket anlarında kişiyi psikolojik olarak rahatlattığı anlaşılmaktadır. Nitekim katılımcılardan (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli) ifadesinde belirtildiği üzere “alın yazgısı” söyleminde bulunma, afetin sonuçlarını idrak etme ve o süreci atlama açısından psikolojik bir rahatlama sağlamaktadır. Dolayısıyla olumlu veya olumsuz açıdan görmeksizin bu bakış açısı, bir bakıma dini inançları ile bütünleşmiş kişilere doğa olayları ile barışçıl bir yaşam sunmaktadır.

Katılımcıların ifadelerinden ilahi bir gücün varlığına inanmanın, hayrın ve şerrin onun tasarrufunda olduğunu bilmenin, insanı manevi anlamda teskin etmekte olduğu sonucu çıkarmak mümkündür. Nitekim din sosyoloji alanında yapılan araştırmalar da, insanın kendisini aciz ve yetersiz bulduğu bir durumda hep güçlü bir kişiye, gruba, yere veya inanca sığınmaya çalıştığını göstermiştir. Buradan şu sonuca varabiliriz. Afet durumlarında ne yapacağını şaşırıp ve ilk önce şoka giren daha sonra bunun nasıl atlatılacağını düşünen insanlar için dini inanç, adeta güvenilir bir liman işlevi görmektedir. Nitekim (K23-Kadın, 49 Yaşında, Evli) de afet döneminde dinin kendisi ve inananlar için olumlu bir etkisinin olduğunu dile getirmiştir:

(...)Kendi adıma düşünürsem dini inancın tabii ki olumlu etkisi var. Bu dünyanın zorluklarıyla başa çıkmanın neredeyse tek yolu, dini inanç. İnsanları tek kurtaran teslimiyet yani nihayetinde tabii ki çok önemli rolü var yani şeye baktığınız zaman işin bilimsel boyutuna bile baktığınız zaman adını din koymuyorlar. Ama nihayetinde bir meditasyon öneriyorlar. Ama bence olabildiğince herkes kendine göre tabii ki nasıl yaşayabiliyorsa tabii ki dini inancın son derece olumlu bir etkisi var (K23-Kadın, 49 Yaşında, Evli).

Katılımcının ifadesinde de belirttiği gibi literatürde adı din olmasa bile meditasyon önerisinde bulunulması, bir açıdan dinin farkına veya benimsenen inanç sistemlerinin din olmasına bakılmaksızın psikolojik olarak rahatlama, afet dönemlerinde ihtiyaç duyulan en önemli detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bilimsel otoriterler de dinin afet dönemlerindeki psikolojik etkilerinden birisinin de motivasyon sağlamak olduğunu belirtmektedirler. Buna göre ister adına din isterse meditasyon diyelim zor durumlarda kalındığından insanların ilk başvurdukları yollardan biri, geleneksel olarak edindikleri ve çoğunlukla da atalarından öğrendikleri bir inanca sığınmaya çalışmak olmuştur.

Bugün bilimsel çalışmalar, insanın nasıl ki biyolojik yanına önem veriyorlarsa onların ruhsal (psikolojik) yanına da o derecede önem vermeye çalışıyorlar. Çünkü insan dediğimiz varlık, nihayetinde tensel ve tinsel boyutuyla bir bütündür ve bütünün dengede kalması için bunların ihtiyaçlarının doyurulması lazım. İnsanın maddi varlığı yanında manevi varlığı da önemlidir. Burada insanın manevi yanına hitap eden ve onu psikolojik açıdan da doyurmaya çalışan din gerçeğinin insanlık tarihinin her döneminde karşımıza çıktığını görüyoruz. Dini inanç sistemlerinin en kadim kurumlardan biri olmasının temel nedeni de budur.

Dolayısıyla araştırmaya katılan ve kendilerine sorduğumuz sorulara cevap veren katılımcıların ekseriyeti, dini inancın, insanın manevi boyutu açısından taşıdığı önemi vurgulayarak, onun daha çok rahatlatıcı ve teskin edici gücüne ve etkisine işaret etmişlerdir. Nitekim katılımcılara göre dinin buradaki en önemli rolü, insan psikolojisini koruması noktasında dayanma gücünü olabildiğince en üst düzeyde tutmasıdır. Buna ayrıca, insanın psikolojik dirençliliğini artırması; yaşanan kötü durumlar karşısında insana dayanma gücünü vermesini de ekleyebiliriz. Bu durumu, katılımcılardan (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli) şu şekilde ifade etmiştir:

Yani bu sadece Müslüman olanlar için değil de diğer şeyler içinde diğer dinler içinde inanç kişiye büyük bir motivasyon verir. Büyük bir dayanma gücü verir yani bu kaçınılmaz bir sonuçtur. Hastalıklarda, doğal felaketlerde dini inanç olmazsa insanın çok daha fazla bunalıma gireceği kanaatindeyim. Bu, salgın hastalıklar olsun deprem olsun bu gibi afetlerde kesinlikle dini inancın kişinin motivasyonunu koruması, kişinin psikolojisini korumasında çok önemli etken olduğu inancındayım ben (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Burada katılımcının beyanından çıkarılabilecek en önemli hususun, din ile afet arasında doğrudan bir ilişkinin kurulduğunu ve bu ilişkide dinin bireyi normal şartlardan daha fazla güçlü tuttuğuna yönelik bir inancın var olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü katılımcılar, dinleri sadece birer inanç sistemleri olarak görmediklerini belirtmişlerdir. Onlara göre din, her ne kadar belli bir takım ritüellerden ve ibadetlerden ibaret olsa da din, nihayetinde ister inançlı olsun ister inançsız olsun her insanın bir şekilde ihtiyaç duyduğu/duyacağı ve yerine göre de arkasını dayayacağı manevi bir motivasyon kaynağıdır. Örneğin yukarıdaki katılımcının, dinler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın her dinin sonunda insana manevi bir güç aşıladığını

belirtmesinin temel nedeni de dinlerin bu özelliğinden (teskin etme, destek verme, güçlü kılma, tinsel olarak diri tutma vb.) kaynaklanmaktadır.

Katılımcılardan bazıları, afet dönemlerinde insanların kendilerinden daha güçlü bir gücün varlığına sığınmaya ve ona bağlanmaya ihtiyaç duyduğunu belirtmişlerdir. Buna göre insan, normal şartlarda çoğu zaman kendi halinde olmaya ve kendisinden daha güçlü bir başka güce ihtiyaç duymaksızın yaşamını sürdürmeye çalışır. Bu durumlarda insan, manevi bir arayışa da girmeyebilir. Ancak ne zamanki normal şartlar anormale dönerse, hayatı bir anda alt üst edecek olağan dışı bir gelişme yaşanır veya deprem, afet, sel, hortum veya heyelan gibi insan yaşamında sonradan telafisi mümkün olmayan kötü sonuçlar yaratacak bir afet durumu yaşanır işte o zaman insan hem kendi varlığının güçsüzlüğünü hem de sığınabileceği ve kendisine yardım edebileceği bir güce, inanca sığınmaya çalışır. Nitekim araştırmaya katılanların bir kısmı, Covid-19'a yakalanmaları ardından hem kendi bedenlerinin ne kadar yetersiz ve güçsüz olduğunu hem de bu durumla başa çıkmada dini inanca sığınmanın ne kadar ehemmiyetli olduğunu vurgulamışlardır. Örneğin aşağıdaki katılımcıların bu konudaki düşünce ve ifadeleri, yukarıdaki tespitleri ve tezleri doğrular niteliktedir:

Bana göre insanlar bir kriz yani hani bu bu kastettiklerimizin hepsi bir krizdir. Bir kriz anında insanların ilk olaya başvuracağı kaynak hani bi nevi Tanrı'dır. Bu durumda genel olarak insanlar kriz anında Tanrı'ya başvururlar, onun için yardıma bir nevi Tanrı'yı çağırırlar. Yani Allah'tan yardım isterler kısaca Tanrı dedim ama Allah'tan yardım isterler (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Yani bir insanın başına felaket geldi mi bir sıkıntı zaten ilk ihtiyaç duyduğu şey, bir şeye sığınmaktır. O da biz, genelde bizi yaratana sığınırız yani bizden daha gücü her şeye daha çok yeten kudreti daha büyük olan birisine ki, o da bizi yaratan olarak O'na sığınırız (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

Bu her iki katılımcının beyanından, afet karşısında insanın hem kendi gerçekliğiyle yüzleşmek zorunda kaldığı hem de kendisinden daha güçlü bir varlığa inanma ve sığınma gereksinimine ihtiyaç duyduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Zira, söz konusu katılımcılara göre bir kriz veya afet anında insan, öncelikle kendi kendisine yetemediğini fark etmekte ve bu fark edişle beraber bir yerlere başvurma, yardım alma, destek görme çabasına girmektedir ki, bu çabasında hiç şüphe yok ki,

sonsuz bir güce ve her şeyi eski haline getirme kudretine, bilgisine ve iradesine sahip olduğu düşünülen Tanrı'ya başvurulmaktadır. Çünkü insanları yaratmış olan ama aynı zamanda da onu sahipsiz ve çaresiz bırakmayan Tanrı, insanların her zaman başvurduğu ilk kaynak olmuştur ki, katılımcılar bu minvalde olaya yaklaşmışlardır.

Dolayısıyla Tanrı inancının, sadece gündelik yaşamın sıradan akışı içerisinde rutinleşen bir davranış modu olmadığını aynı zamanda olağanüstü durumlarda da ilk başvurulmuş bir kaynak ve merci olduğu tespiti, görüşmelerde sıkça ortaya çıkmıştır denilebilir. Nitekim katılımcılar, yaşadıkları bir takım sorunlarda veya felakette ilk başvurdukları kaynağın din olduğunu belirtmişlerdir. Görüşmelerde öne çıkan bir diğer husus, katılımcıların öncelikle dine olağanüstü bir güç atfettikleri ve Tanrı inancının her şeyden daha önemli ve güçlü bir motivasyon kaynağı olduğudur. Buna göre afet, her ne kadar olağanüstü koşulların bir sonucu olsa da nihayetinden insan hayatında yaşanabilen bir kriz durumudur ve dolayısıyla da kabullenebilir bir olgudur.

Din sosyolojisi açısından bakıldığında insanların başına gelen ve sonradan çoğu zaman telafisi mümkün görünmeyen kriz, tehlike ve felaketlerin anlamlandırılmasında da dini inancın çok önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Diğer bir ifadeyle afetlerin, insan hayatına olan olumsuz etkisi dışında bunun ontolojik nedenselliğinin de insanlar için açıklanmaya ve izah edilmeye muhtaç olduğunu görüyoruz. Çünkü insanlar, yaşadıkları sorunları sadece çözmekle kalmazlar aynı zamanda bu sorunun neden öncelikle kendisini yaşadığını ve bunun bir takım metafiziksel dayanağının olup olmadığını da merak ederler. Bu merak insanları, doğal olarak yaşanan her bir olay veya olgunun arka planında gizemli bir hikmetin veya bir gücün olduğu düşüncesine götürür ki, bunu en çok afet anlarında yaşıyoruz.

Nitekim görüşmeye katılanların, hem afetlerle başa çıkmada dini inanca yöneldikleri hem de öncelikle afeti anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştıkları görülmüştür. Buna göre yaşanan afetin varoluşsal nedenini anlamak, en az o afetle başa çıkmak kadar önemlidir. Diğer bir deyişle afetzedeler, hiç olmasını arzulamadıkları felaketleri önce anlamlandırmaya çalışarak onunla mücadele etmeye çalışırlar. Ve onların gözünde ister sel, hortum, deprem veya tsunami gibi fiziksel isterse de kanser veya salgın hastalıklar olsun nihayetinde bütün bunların hem ilahi

bir nedeni hem de anlamı vardır. Dini bir bakışın hâkim olduğu bu anlayışta katılımcılar, afetleri de bu bağlamda ve anlamda değerlendirmeye çalışmışlardır. Örneğin katılımcıların ifadelerinde afet durumuna yönelik kullandıkları “imtihan” sözcüğünü bu kontekste değerlendirmek mümkündür.

Buna göre yaşanan/teşekkül eden her bir olay veya afet, nihayetinde Tanrı'nın tasarrufunda gerçekleşmiş olan ve özünde insanın bu dünyadaki sabrını ve Tanrı'nın nimetine yönelik tutumunu ölçmeyi amaçlayan bir içerik/anlam (mana) taşımaktadır. Burada aslolan husus, insanın hiç istemediği halde başına gelen felakete karşı gösterdiği veya göstermesi gereken tutumdur. Şayet yaşanan afetin kaynağında bir hikmet veya ilahi bir mesaj olduğunu düşünebilirsek o zaman başımıza gelen bu felaketle başa çıkmak da kolaylaşacaktır. Aksi durumda insanın kendi kendisine sorup ama hiçbir zaman cevabını alamayacağı ve sonunda da onu umutsuzluğa sürükleyecek olan bir süreç ortaya çıkacaktır. Aşağıda ifadeleri aktarılan her iki katılımcının ortak yanı, afetin genellikle teolojik bir yaklaşım içerisinde değerlendirdiklerini ve bunun sonuçta biz insanlar için bir imtihan olduğunu düşündüklerini ortaya koymaktadır:

Dini inanç, insanlara tabi eğer gerçekten de inanmış ise büyük bir etkisi vardır. Kabulleniyor bu işi, hem tedbirini alma noktasından sonra bütün bu tedbirler alındıktan sonra böyle bu tür felaketlerde neticede bunun Allah'tan geldiğini ve bunun bir imtihan vesilesi sebebi olarak görmesinden dolayı bunu rahatlıkla kabul edebiliyor. Bu yüzden etkisi büyüktür. Örneğin, inancı olmayan kimseler, bu durumlarda bazen bakıyoruz ki aklını yitirebiliyor. Dengesini şursuzca hareket edebiliyor, bu ama bu inançlı kimselerde görmek daha az veya nerdeyse yok yani (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

E.. yani tabiki işin kabullenme aşamasını daha da kolaylaştırıyor. Yani bir felaketle karşılaştığında dini inanç bunu kolaylaştırıyor (...) yani kabullenme şöyle olmuş oluyor: Evet bu dünya imtihan dünyası işte bu da benim yani bazen iyi şeyler ile imtihan olur bazen kötü ve zor durumlarda bu sadece imtihanın bir parçası (K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli).

Burada katılımcıların ifadelerinden çıkarılabilecek en kestirme sonuçlardan birisi de, dini inancın her şeyden önce yaşanan afeti kabullenebilir kıldığıdır. Çünkü katılımcılar açısından bakıldığında, dini inancın, genellikle gündelik yaşamın olağan akışında özelde de bu akışı kimi zaman bozan kimi zaman da adeta onu alt üst eden felaketler döneminde çok güçlü bir dayanak noktasını teşkil ettiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle katılımcıların felaketleri, “imtihan” kavramı çerçevesinde

değerlendirmeleri, onların hem afetleri ilahi bir gücün takdiri olarak görmelerine hem de afetleri kabullenmelerine ve dolayısıyla da onunla daha kolay başa çıkmalarına yol açmıştır. Yaşanılan afetle başa çıkmanın ilk basamağını ise, yukarıda da vurgulandığı gibi öncelikle afetleri *anlamlandırılmaktan* sonra da *kabullenmekten* geçmektedir.

Çünkü sosyolojik açıdan bakıldığında yaşanılan bir olay veya olguyu anlamak ve anlamlandırmak demek; yaşanılan olayın sebebi ve sonucu arasındaki örtük veya açık olan ilişkiyi kavramak ve dolayısıyla da yaşanılan olaya yerine göre sabretmek ve katlanmak yerine göre de onunla nasıl mücadele edeceğini bilmek demektir. Kabullenmek ise, çoğu zaman sandığımız gibi yaşanılan olaya tahammül göstermek değildir. Kabullenmek demek, istemediğimiz halde başımıza gelen olumsuz bir olay veya olgunun gizemli bir yanı olduğunu düşünmek ve görmek ve bundan da bir mesaj çıkartmak suretiyle sabretmektir. Dolayısıyla burada kendileriyle görüştüğümüz kişilerin afeti öncelikle imtihan olarak görüp okumaları, bu kişilerin olayın her şeyden önce ilahi bir temeli olduğunu ve dolayısıyla da isyan ve başkaldırmak yerine itaat ve biat etmeyi yeğlediklerini göstermektedir.

Hiç şüphesiz bireylerde Tanrısal bir gücün varlığına duyulan iman/inanç, onların olaylara yaklaşımlarını ve dolayısıyla da tutum ve davranışlarını ziyadesiyle etkilemektedir. Bunun en somut örneği, yukarıdaki katılımcıların ifadeleridir. Nitekim bu ifadelerde katılımcılar, dini inancın ve Tanrı'ya duyulan imanın/güvenin, afetlerle başa çıkmada çok önemli bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Hatta bir katılımcının (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli) *“inancı olmayan kimseler, bu durumlarda bazen bakıyoruz ki, aklını yitirebiliyor. Dengesini, şuursuzca hareket edebiliyor, bu ama bu inançlı kimselerde görmek daha az veya nerdeyse yok yani”*, ifadesi, dini inancın insanların yaşamında ne anlam ifade ettiğini özellikle de zor zamanlarda bu inancın ne kadar kişiyi güçlü bir biçimde ayakta tuttuğunu göstermesi açısından son derece anlamlı ve önemli bir ifadedir.

Bu katılımcıya göre her şeyin başında inanmak ve güvenmek gelmektedir. Bu inanç ve güvenin kaynağı Tanrı'dır ve onun bizlere ulaştırdığı dini inançtır. Bunlara dayandığımızda kendimizi güvende hissetmiş, emniyetli bir limana sığınmış oluruz. Ne kadar kötü bir şey yaşarsak yaşayalım nihayetinde sahip olduğumuz inanç

sayesinde bunu atlatabilir; onunla kolayca başa çıkabiliriz. Aksi durumda, yani ilahi güce inancımız ve güvenimiz olmadığında veya bunları yitirdiğimizde kendimizi savunmasız ve emniyetsiz bırakmış oluruz ki, bu durum çoğu zaman karanlık bir dehlize veya uçurumun kenarına atabilir. Dolayısıyla araştırmaya katılanların görüşlerine genel bir açıdan bakıldığında, afetler karşısında genellikle bilimsel bir yaklaşımdan ziyade dini bir yaklaşımın ortaya konulduğu; afetlerin öncelikle anlamlandırılmaya çalışıldığını, imtihan kavramı çerçevesinde değerlendirildiğini ve nihayetinde her bir olayın hikmetli bir yanı olduğunun düşünüldüğü görülmüştür.

Daha önceki paragraflarda da vurgulandığı gibi dini inanç sistemleri, nihayetinde yaşanan felaketlerin anlamlandırılmasında ve açıklanmasında çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Zira her dini inanç sistemi, dünyayı inşa etme ve yaratma sürecinde bir takım temel normlar, değerler ve kurallardan hareket eder ve insan hayatını anlamlandırmaya ve onu belli bir düzen ve intizam içerisine sokmaya çalışır. En başta da bu dünyanın, öte dünyanın, evrenin ve insanın yaratılış hikmetini, gizemini ve nedeni izah etmeye çabalar. Temel referansı ilahi güce dayanan her dini sistem, daha önceden de belirtildiği gibi öncelikle insan hayatını düzenlemeye ve onu yeniden üretmeye çalışır. Gücünü, aşkın değerlerden alan dinlerin en büyük özelliği ise takipçilerine doğru yolu (hakikat) göstermektir.

Bu doğru (hakikat) olduğu iddia edilen yol, ilahi mesajlarla yüklü olan kutsal kitapların sayfalarında saklıdır. Dolayısıyla dinler, sadece kendisini takip edenlerin bireysel inancıyla ilgilenmez aynı zamanda onların başına gelen her bir olayın müsebbibinin kim olduğundan ve neden bu olayın yaşandığına varıncaya kadar her detayı izah etmeye çalışır. Nitekim olağanüstü olaylar karşısında neden dine sığınıldığı ve dine sığınmanın, yaşanan olayla başa çıkılmasında nasıl bir etkisinin olduğu konusu, araştırmaya katılanların çoğu tarafından da yine teolojik denebilecek bir açıklama tarzıyla yapıldığı görülmüştür. Örneğin katılımcıların aşağıdaki ifadeleri, bu durumu gayet açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

(...)İnsan ciddi bir acziyete düştüğü için, açıklayamayacağı olaylar karşısında kaldığı için otomatikman bir metafizik bir şeye sığınmak ihtiyacı hissediyor yani (...) insan, aslında şeyi görüyor, ne kadar aciz varlık olduğunu görüyorsun. Tabi burada şey de var, yani kendine senin o yaralarını saracak, seni teselli edecek bir şeyler arıyorsun, bu dünyevi bir şey olmuyor, çünkü anlamlandıramıyorsun, aslında o kaderle de alakalı bir şey,

enteresan bir noktada, enteresan bir yerde bulunuyorsun ve enteresan bir şey başına geliyor, sen olayın belki hiçbir alakası değilsin ama senin başına geliyor. Bir zarara, bir sıkıntıya, bir tehlikeye uğruyorsun, bir açmaza düşüyorsun tamam mı, burada otomatikman işte bir şeye sığınmaya başlıyorsun, yani dindarsan, Müslümansan veya Hristiyan ve Yahudi'ysen, yani Tanrı inancı Tanrı mefhumu varsa muhakkak o Tanrı'ya sığınyorsun. Tanrı inancı ve Tanrı mefhumu yoksa bu da olmayabilir ama insan kendine farklı inançlar yaratabilir yani(...) (K9-Erkek, 41 Yaşında, Bekâr).

Şimdi olağanüstü bir güçle karşı karşıya olunca olağanüstü bir güçle bunu karşılamak gerekiyor. Zaten rasyonel güçler buna yetmediği için insan daha çok metafizik güçlere daha çok bağlanmak zorunda kalıyor (K15-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Özellikle katılımcılardan (K9-Erkek, 41 Yaşında, Bekâr) “Tanrı inancın varsa ona sığınyorsun, yoksa kendince farklı inançlar yaratıyorsun” ifadesi, dini inancın hem zaruretini hem de afet dönemlerindeki gereksinimini ortaya koyması açısından son derece anlamlıdır. Ama bu ifade, aynı zamanda insanın sadece belli bir takım dinlere değil, genel olarak bir inanca sığınma ihtiyacında olduğunu da göstermektedir. Bunun yanı sıra dinin, felaketi yaşamış kişilerin korkularını ve kaygılarını teskin eden bir araç olmak ile birlikte birçok boyutunun özellikle afet dönemlerinde ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Örneğin katılımcılardan bazıları, dinin afet dönemlerinde toplumda dayanışma ve yardımlaşma duygusunu yarattığını ve artırdığını düşünmüşlerdir. Örneğin aşağıdaki katılımcının ifadelerinde bunu açıkça görebiliyoruz:

(...)gerçek anlamda o türlü afetler karşısında insanın tutunabileceği muhtemelen en önemli araç, en önemli vasıta dindir, daha dindir, din ki, belki manevi açıdan işte komşu kardeş arkadaş dost falan fakat onlarında yaklaşım tarzını, yani o afetzedeye yaklaşım tarzını şey yapan belirleyen dindir. Dini hassasiyetler ne kadar güçlüyse o insanların dayanışma güçleri o paralelde doğru orantılı olarak artar diye düşünüyorum şekilde inancında var (...) dolayısıyla afetler de insanoğlunun en fazla acıtan hadiselerinden birisidir. Dolayısıyla böyle bir hadise karşısında doğrudan doğruya o hadiseyle muhatap olmayan kişi de o acıyı hisseder ve oradaki kardeşine ve kardeşinin ötesinde malum İslam'ın yani din anlayışının özünde insan vardır (...)(K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Katılımcının bu ifadeleri bize, afetlerin sadece bireysel anlamda bir takım yeni durumlar ve sorunlar yaratmadığını aynı zamanda, her ne kadar bireysel bir inançmış gibi görünse de nihayetinde tüm toplumsal yaşamı etkileyen dini inançların

da yeni bir takım olumlu sonuçlara vesile olduğunu göstermektedir. Örneğin katılımcı açısından dini inançlar, her ne kadar zor zamanlarda tutunabilecek bir dal veya sığınabilecek güvenli bir liman işlevi görse de günün sonunda bu işlevleriyle beraber, yardımlaşma ve dayanışma duygularını da harekete geçirdiğini düşünmüştür. Bu düşünceden de, özellikle dini hassasiyeti olanların bu noktada ve durumda daha fazla fedakârlıkta bulunduğu ve dolayısıyla da dinlerin bu anlamda son derece işlevsel olduğu sonucu çıkarılabilir.

Buraya kadar anlatılardan da anlaşıldığı ve anlaşılabileceği gibi afetlerin sosyolojik boyutları arasında dinin ve dini inancın çok özel bir yeri olduğu görülüyor/anlaşıyor. Afetzedelerin, afet sırasında veya sonrasında gündelik hayatlarında, aile, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinde ciddi değişiklikler yaşandığını ve bu değişikliklerde yine dini inancın çok önemli bir rol oynadığını belirtmelerinin temel nedeni de budur. Dolayısıyla afetlerin bireylerin psikolojileri üzerinde olduğu kadar onların sosyolojik ilişkileri üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Nitekim katılımcının (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli) şu ifadeleri, dini inancın hem bireysel ve toplumsal hem de evrensel ve dolayısıyla da tüm insanlığı ilgilendiren bir yanı/boyutu olduğunu göstermektedir.

Din deyince din kendisiyle birlikte çevredekileri de gözetleyen kolektif bir çalışma yapar. Deprem sel gibi doğal afetlerde toplumun tek vücut olup yardımlaşmayı ve dayanışmayı sağlaması gerekmektedir (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Bu ifadeden, dini inancın özellikle afet dönemlerinde kişiler arasında olduğu kadar toplumsal ilişkilerde de yardımlaşmaya ve dayanışmaya neden olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu durum, zorluk anında bireylerin birbirlerine destek olmalarına, yaşanan sorunlarla başa çıkmalarında iş birliği yapmalarına ve dolayısıyla daha güçlü bir psikolojiyle hareket etmelerine imkân tanımaktadır. Bunun yanı sıra dinin, yaşanan olumsuzluklar karşısında bireyi olduğu kadar toplumsal yapı, değer ve kurumları da koruduğunu ve bu anlamda dinamik bir işlev gördüğü de söylenebilir. Ancak araştırmaya katılan ve sorularımıza cevap veren herkes bu görüşte değildir. Diğer bir ifadeyle dinin, yukarıda anlatıldığı gibi bireysel dünyada bir sağaltıma toplumsal dünyada da bir yardımlaşmaya neden olmadığını düşünen katılımcılar da olmuştur.

Nitekim bazı katılımcılar, dinin bireysel ve toplumsal fonksiyonlarını yadsımamakla beraber, dini inançların sanıldığı kadar da afet dönemlerinde işlevsel olmadığını belirtmişlerdir. Onlara göre, dini inancın etkisi, bireysel dünyayla sınırlıdır ve herkesin inancı, kendisini bağlamaktadır. Aynı şekilde din, bireyleri birbirine yaklaştırmadığı gibi sanıldığı oranda da toplumda bir dayanışma duygusu da yaratmamaktadır. Kısacası bu görüşte olan katılımcılar, dinin afet dönemlerindeki etkisinin olabileceğine inanmamaktadırlar.

Araştırmanın örnekleminde yer alıp sorulara cevap veren bazı katılımcılar ise dinin afet dönemlerinde yaşanan sorunların atlatılmasında bir etkisinin olabileceğini, ancak bu etkisini sanıldığı kadar çok güçlü ve büyük olamayabileceğini; özellikle salgın gibi felaketlerin atlatılmasında dini inançların değil daha çok bilimsel çalışmaların etkisinin olacağını vurgulamışlardır:

(...)ben bunun kişiden kişiye göre değişeceğini düşünüyorum. Şimdi bazı kişiler bunun kadersel bir şey olduğunu ve sonuçlarının da kadersel olduğuna inandı ve bilimi bazen reddettiler. Ama ben salgının bilim, yani bilim tarafından da ortaya konulduğunda bu doğal yollarla insanların da etkisiyle yaygın hale gelen ve o dönem içinde düşündüğümüzde, Covid dönemi için düşündüğümüzde ölümcül sonuçlara sebep olan bir hastalık, evet, dini inanç bu salgın noktasında sadece süreci atlatabilme adına inandığın değerlere sığınma noktasında etkilemiştir. Ama ben salgının kadersel değil yani nasıl anlatım, bilimsel bir şey olduğunu ve bilimsel verilerle açıklanması gerektiğini düşünüyorum (K19-Kadın, 36 Yaşında, Bekâr).

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere afet dönemlerinde dini inancın etkili olduğunu düşünen katılımcıların çoğu, olaya psikolojik destek noktasından bakmışlar ve bu minvalde açıklamalar yapmışlar. Bu açıklamalarda, “rahatlamak” ve “motivasyon sağlamak” kavramı sıkça kullanılmıştır. Katılımcıların bazıları, birey açısından dinin bu özelliklerinin olabileceğini, fakat bilimselliğinin ön planda olması gerektiğini de vurgulamıştır. Bunun yanı sıra dinin kişide bir özgüven duygusu yaratması, kişinin kendisine güvenmesi, yalnız olmadığını düşünmesi açısından da bir sağaltım özelliği söz konusudur. Ayrıca dini inancın, afet dönemlerinde felaketi kabullenmeyi sağladığını belirten katılımcılar da olmuştur.

Afetlerde dinin olumlu etkisini vurgulayan katılımcılar olaya bireysel bir temelden ziyade toplumsal bir temelde yaklaşmışlardır. Bunlara göre afet zamanında

bireyler dini hassasiyetleri nedeniyle daha çok özveride bulunmaya, birbirlerine maddi ve manevi destek olmaya çalışırlar. Ama bütün bu görüşlere katılmayıp dini inancın afet dönemlerinde ne bireysel ne de toplumsal anlamda sanıldığı kadar etkili olmadığını düşünen katılımcılar da olmuştur. Ama yine de katılımcıların çoğu, gerek gözlemlerinden gerekse deneyimlerinden hareketle afet dönemlerinde dini inançların olumlu ve yapıcı etkilerinin olduğunu beyan etmişlerdir.

Bu bağlamda araştırmaya katılanların gündelik yaşamlarında maruz kaldıkları bazı sıkıntılarda dini inanca ne sıklıkla başvurdukları, örneğin bu tür durumlarda ne sıklıkla dua ettikleri, camiye gittikleri, namaz veya oruç gibi ibadetleri yaptıkları, yine ne sıklıkla dini programlar izledikleri veya kabir ziyaretinde bulunup kurban veya adak kestiklerini anlamak da konunun anlaşılması açısından önemli görülmüş ve bu bağlamda görüşmeler yapılmıştır.

Bu görüşmelerde katılımcıların önemli bir kısmı başta afet durumları olmak üzere zor durumlarda ilk önce dine başvurduklarını bir kısmı da böyle bir yolu tercih etmediklerini belirtmişlerdir. Kriz anlarında dine başvurduklarını söyleyenler, olaya daha çok metafiziksel, aşkın veya teolojik diyebileceğimiz bir açıdan yaklaşırken, söz konusu durumlarda dine başvurmadıklarını söyleyenler ise olaya daha çok bilimsel ve rasyonel bir temelde yaklaştıkları görülmüştür. Burada şu hususun altı da çizilmelidir. Nihayetinde katılımcılar, içinde buldukları toplumsal, kültürel ama daha da önemlisi sınıfsal dünyaları içerisinde hareketle olayı yorumlamışlardır. Dolayısıyla bir olay veya olgu karşısında bireylerin tutumlarını, genellikle onların da mensup olduğu toplumsal ve sınıfsal yapı belirlemektedir. Bu bağlamda olaya dinsel açıdan yaklaşanların daha muhafazakâr bir sosyal yapıdan geldikleri; bilimsel bir temelde yaklaşanların ise daha seküler denebilecek bir dünya görüşüne sahip oldukları söylenebilir.

Örneğin aşağıda üç katılımcıya ait ifadeler, onların hem nasıl bir dünya tasavvuruna sahip olduklarını hem de nasıl bir dünyadan geldiklerini göstermesi açısından önemlidir:

Bütün işlerimi dinin bize emrettiği ölçüde, onun paralelinde yapmaya çalışıyorum. Kendi inancım ölçüsünde yaşadığım sorunları çözmeye çalışıyorum. Bu dini inançlarım kuralları çerçevesinde sorunlarımı ve

sıkıntılarımı çözmeye çalışıyorum ve dini inancıma başvuruyorum (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Çok başvuruyoruz zaten dini inanç bizim asıl temelimiz(...)ne olursa olsun her türlü sıkıntıdır arazlardır ne olursa olsun buna katlanabilme aslında özelliği de vermiş Allah'ı Teâlâ. Dolayısıyla Allah'a güvenmek ve her koşulda sınırsız Allah'a teslimiyetle bunların aşabileceğimi düşünüyorum (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

Ben bütün hayatımı inancıma göre şekillendiririm. Dolayısıyla o inancımın gereği neyse ben onu yapmaya çalışırım ve benim için hayatımı tanzim etmede dini inancım ön plandadır, birinci plandadır (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere bu üç katılımcı, gündelik yaşamlarında karşılaştıkları kimi sorunların çözümünü dini inançta aramakta ve onlar bu sorunlarını, ancak dini bir temelden hareket edilerek anlaşılabilmesine ve dolayısıyla da üstesinden gelinebileceğine inanmaktalar. Katılımcılara göre dini inanç, hiçbir zaman bir tercih konusu olmamalıdır. Zira insanlar, ancak inanç sayesinde rahatlamakta ve sorunların üstesinden gelebilmektedirler ki, kendilerini bu anlamda bir örnek olarak konumlandırmaktalar. Ancak bu görüşlere katılmayan, yani dini inanca, ancak zor zamanlarda başvurulabileceğini düşünen katılımcılar da olmuştur. Bu durumu, katılımcılardan (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekâr) şu şekilde ifade etmiştir:

Yani genelde hep kötü anımızda Allah'ı anıyoruz, güzel bir olay yaşadığımızda günlük hayatımda genelde hani şey sadece ben değil heralde genel olarak insanlar ya öyle işte çok şükür, bu güzel olayı yaşadık demiyoruz. Sanki bizim hakkımızmış güzel olay yaşamak zorundaymışız gibi normal karşılıyoruz ama kötü bir olay yaşadığımızda direkt işte Allah'ım yardım et diye dua ediyoruz. Ya da böyle çok daraldığımızda kalkıp ibadet ediyoruz ferahlamak için, yani bende öyle oluyor. Zor bir anımda dine yöneliyorum genellikle (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekâr).

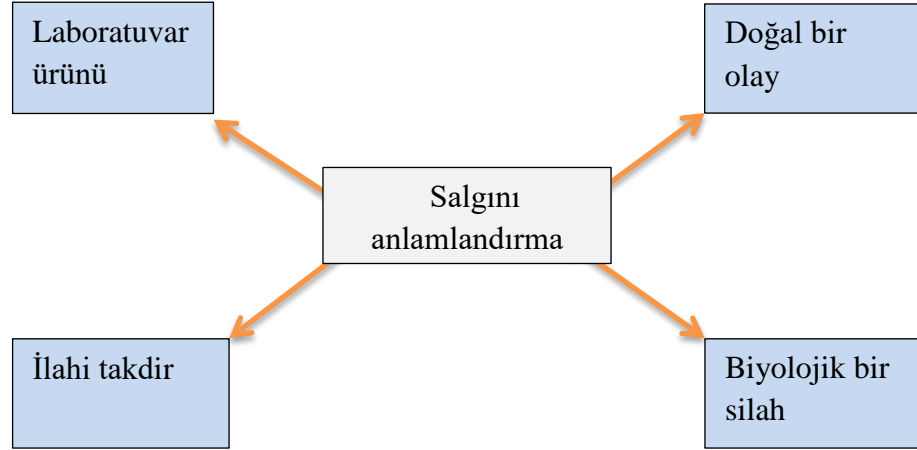
Dini inancın gündelik yaşamdaki yerine ve dine başvurulma sıklığına dair katılımcıların ortaya koydukları görüşlere baktığımızda karşımıza üç farklı yaklaşım tarzının çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi ki, - bu ekseriyeti temsil ediyor- gündelik ilişkilerinde dini inancın gereklerini temel alarak dine sıkça başvuranlar; ikincisi, özel ve kamusal ilişkilerinde dine sıklıkla başvurmamakla beraber özellikle zor zamanlarda veya bir kriz anında dine başvuranlar ve üçüncüsü de dine, mümkün

olduğunca başvurmayanlar. Aslında bu her üç yaklaşımı ve bu yaklaşıma sahip olanları hayatımızın her anında görmek mümkündür.

3.2. Katılımcıların Koronavirüs Hastalığını Anlamlandırma Ortaya Koydukları Farklı Görüşler ve Hastalığa Verdikleri Dini Tepkiler

Covid-19 salgınının beklenmedik bir zamanda ortaya çıkışı neticesinde yarattığı belirsizlik ortamı, salgının açıklanma biçimlerinde farklı görüşlerin doğmasına neden olmuştur. Covid-19 salgınının başlangıç zamanından itibaren çıkış sebebinin saptanamaması hem bilim hem de birey dünyasını çeşitli açıklamaların üretilmesine itmiştir. Nitekim bu farklı bakış açılarından oluşan söylemler, hızlı bir biçimde yayılım göstermiştir. Tüm dünyada koronavirüs salgınının çıkış sebebine yönelik çeşitli yorumlar yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bunu takiben, Covid-19 salgınının özü itibariyle sonuçları bakımından dini yaşantı ile hem geçici hem kalıcı etkileşimleri olduğu da gözden kaçmamıştır. Hastalık döneminden farklı biçimlerde etkilenen kesimlerin dini pratik ve davranışlarında oluşan farklılıklar ve dini inançların hastalık tedavisi sürecindeki etkileri, Covid-19 salgın hastalığını ve din etkileşimini anlamak açısından son derece önemlidir.

Başlangıç anından itibaren bu salgın hastalığa dair yorumlara bakıldığında diğer afet türlerine benzer ya da diğer afet türlerinden farklı bakış açılarının geliştirildiği görülmüştür. Hususen çalışmanın kuramsal çerçevesinde belirtildiği üzere Covid-19'un biyolojik bir afet türü olması, diğer afet türlerinden farklı açıklamaların üretilmesinin en açık göstergesidir. Bu bağlamda Covid-19 ve din ilişkisinin açıklanmasına yönelik katılımcılara yöneltilen "Koronavirüs hastalığını nasıl anlamlandırdınız? Sorusu, birbirinden farklı bakış açılarını yansıtmıştır. Bu soruya katılımcıların verdiği ifadeler incelendiğinde birbirinden farklı kavramlar ile açıklama yaptıkları görülmektedir:

Şekil 3.2. Katılımcıların Covid-19 Salgın Hastalığını Açıklama Biçimleri

Şekil 3.2.'de görüldüğü üzere dini inanç, diğer afet türlerinde olduğu gibi Covid-19 salgınının açıklanmasında tek başına yeterli bir faktör olmamıştır. Geçmişten günümüze değin yaşanan afet türlerinin seyrine bakıldığında bu felaketlerin bir noktada dini bir yaklaşımla açıklandığı görülmektedir. Bu afetleri takiben Covid-19 salgını da dini dayanaklar ile tanımlanmaya tabii tutulabilmektedir. Ancak yine de Covid-19 salgınının, kaynağı bakımından hem dini kavramlar hem de farklı bakış açıları ile açıklandığını görmekteyiz. Zira çalışmanın örnekleminde herhangi bir dini inanca mensup olma şartının bulunmaması, salgının kaynağına yönelik bakış açılarının çeşitliliğini de etkilemiştir.

Bu açıdan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenleri özelinde yapılan bu çalışmada salgının çıkış sebebine yönelik yorumlar; ilahi takdir, doğal olay, insan etkisinin olduğu laboratuvar ürünü kavramlarıyla sınıflandırılmıştır. Bu noktada salgının kaynağına yönelik açıklamalardan bazıları din kaynaklı açıklamalardır. Böylece din ve afet etkileşimini açıklamada asıl önemli görülen “ilahi takdir” ana faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla mensup oldukları dini inanca bağlı olarak bu durumu beyan eden katılımcıların ifadeleri şöyledir:

(...)bugün Covid denilen veyahut da Covid türleri çeşitli salgın hastalıkların, ölümcül hastalıkların temel sebebi insanın kendisi olmasıyla beraber insan onu talep ediyor yaratıcı da onu yaratıyor. Dolayısıyla bu anlamda takdir diyorsan takdir malum kaderden gelen bir ölçüdür ve o ölçüyü yaratan odur. Çünkü o ölçüyü yaratarak o düzeni nizamı sağlar. Tamamiyle takdirdir diye düşünüyorum (K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Her şey ilahi takdirin bir sonucudur. Yani benim inancıma göre Kuran-ı Kerim benim inancımın temel kaynağıdır ve Cenabı Allah, Kuran-ı Kerim’de bize şöyle bir söylemde bulunuyor. Bir yaprak benim iznim olmadan kıpırdayamaz. Şimdi bir yaprağın Allah’ın izni olmadan kıpırdayamadığı bir dünyada hangi tabiat olayı, hangi hadise hangi hastalık, hangi mikrop Allah’ın izni olmadan vücuduma girebilir ki! (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

Katılımcıların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere koronavirüs salgınına yönelik yapılan din yüklü açıklamalarda “ilahi takdirin gücü” ve “kader” önemli dayanak noktası olmaktadır. Katılımcıların ifadelerinden anlaşılan Covid-19 salgın hastalığı ve din ile ilgili değerlendirmeler, bu salgının insan etkisi olsa dahi ilahi takdirin dâhilinde olduğuna yöneliktir. Nitekim katılımcılardan (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli); “*hangi mikrop Allah’ın izni olmadan vücuduma girebilir ki!*” söylemiyle bunu anlaşılır kılmaktadır. Dolayısıyla araştırmaya katılanlar genellikle afetleri, özelde de Covid-19 salgınına dini bir terminolojiyle kader veya Allah’ın takdiri olarak görmüşlerdir. Dini açıdan gerçekleştirilen açıklamaların bazılarında ise Covid-19 salgın hastalığının doğal bir olayın neticesi olarak belirttiği, ancak bunun da yaratıcının bilgisi dahilinde olduğu şeklinde görülmüştür.

Yani ben bunu şöyle inanç gereği doğa olaylarını inanç şeyinden ya da eylem yönüyle Allah’ın bir takdiri olduğunu düşünüyorum, yani hani Allah’ın izni olmadan bunun gerçekleşmeyeceğini düşünüyorum ama buna buna şu şekilde de bakmıyorum. Allah birilerini cezalandırmak istedi bu olayı yaptı bu şekilde de bakmıyorum yani doğal bir olayı olarak görüyorum ama bu olayın olması da yine Allah’ın doğaya yüklediği o düzenden kaynaklanan bir olay olarak görüyorum (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Önce ilk başta ama kafada bir soru vardı baktım ki o görüntülere falan şey dedim Çin’de insanlar düşüyor işte falan (...)bir de benim ilk etapta ölen akrabalarım oldu, şey nedir onun adı yani bir genç falan bir hanfendi vefat etti. Allah rahmet etsin. Ondan sonra baktım ki bu olay afeti Rabbani, Allah’ın verdiği bir şey. Doğal bir hastalıktan bahsediyoruz tamam doğal bir olay ama Allah’ın iradesinden bağımsız doğal bir olay değildir. Yani bunu ben bu tabii ben Müslüman bir inanca sahip olduğum için bu soruya böyle cevap bu soruyu böyle tasvir ediyorum yani çünkü Allah’ın iradesi dışında hiçbir şey gerçekleşmez (K9-Erkek, 41 Yaşında, Bekâr).

Ya tabii ki Allah’a inanan bir insan olarak Allah’ın bilgisinin dışında gelişti diyemem. Yani inançsız biri olsaydım ya da Allah’ın varlığına inanmasaydım Allah’ın var olduğuna doğal bir olay tabiki ama yine doğal bir doğal olarak karşılıyorum. Ama sadece bunda işte, Allah sırf bizi cezalandırmak, işte ya da alın size ceza bunu yaşayın dememiştir muhtemelen ne olabilir bence doğal olay bir ama tabiki Allah’ın bilgisi dışında yani

yaratıcının bilgisi dışında gelişen bir olay değil (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekâr).

Bu her üç katılımcının beyanlarındaki ortak payda, Covid-19 salgını hakkında net bir tutuma sahip olmamalarının yanı sıra bu olayın hem doğal hem de ilahi bir yönünün olduğuna ilişkin bir inancı taşımalarıdır. Zira bu üç katılımcı da söz konusu salgının nedeni konusunda net bir cevap ortaya koymamışlardır. Bunlara göre her afette olduğu gibi Covid-19 salgını da nihayetinde Tanrısal bir tasarruf vardır ve bu tasarruftan kaçmak mümkün değildir. Bunun yanı sıra katılımcıların üzerinde hemfikir oldukları diğer bir konuda bu olayın kesinlikle Tanrı'nın insanlara verdiği bir ceza olmadığına yönelik olmuştur. Hatta katılımcılar, bu salgının doğanın kendi işleyişinin bir neticesi olduğu kadar Allah'ın yarattığı düzenin doğal bir gerçekliği olarak görmüşlerdir.

Katılımcılardan (K9-Erkek, 41 Yaşında, Bekâr) ise, bu olayı diğer iki katılımcıdan farklı bir bakışla ele almış ve salgını ilk önce insani bir tasarruf veya kurgulanmış bir projenin ürünü olduğunu düşündüğünü, ancak zamanla kendi yakınlarının ölümüne tanıklık ettiğinde bu fikrinin değiştiğini belirtmiştir. Birinci dereceden yakınlarını kaybetmesi, katılımcıda olayın dini bir yönü olduğu ve Allah'ın iradesinin bir tahakkümü olarak gerçekleştiği düşüncesini doğurmuştur. Bazı katılımcılar ise bu görüşlerin aksine, salgına dini bir açıdan yaklaşmadıklarını ve yaklaşılmaması gerektiğini zira bunun tümüyle doğal bir olay olduğuna inandıklarını belirtmişlerdir.

Küresel bir felaketti. Bunun benzeri bir sürü felaket yaşandı tarihte, geçmişte, şimdi de bir sürü komplo teorisi var. Biyolojik bir silah olduğuyula ilgili değerlendirmeler yapıldı. Bunun benzeri şeyler oldu, falan, doğa olayları oluyor, depremler oluyor, yangınlar oluyor. Ondan sonra yanar dağ patlamaları oluyor, bunun gibi de Covid benzeri şeylerde oluyor. Daha önce veba oldu dünya tarihinde. Orta Çağ'da ciddi bir şekilde etki etti ve Covid gelmeden önce Covid'in üst varyantları Covid-19 diyoruz. Covid'den önce birçok Covid'in üst varyantı ön varyantı olan virüsler çok farklı yerlerde çok ciddi şekilde insan kırılmalarına neden oldu. İnsanın doğaya müdahale edilmesinin neticesinden bir tanesi olarak görünebilir ama Covid'in önceki bir sürü varyantları vardı (...) (K11-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Tarihte yaşanmış olan afet biçimlerinin çeşitliliği bizi bu salgının da normal ve doğal bir olay olduğu düşüncesine götürmektedir. Bu durum, Covid-19 salgınına

yönelik şüpheleri de olanaksız kılmaktadır. Nitekim katılımcıların önemli bir kısmı, salgınların dünya tarihinde yeni olmadığını tıpkı Covid-19 salgını gibi bir dizi küresel etkiler bırakmış salgınların da yaşandığını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar, salgınların, insanlık tarihinin en önemli parçası/gerçeği olduğu ve bu anlamda Covid-19' un da bu bağlamda görülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Kısacası Covid salgının doğal bir olay olduğu konusundaki fikir birçok katılımcı tarafından paylaşılmıştır:

Doğal bir olay. Yani virüstür. Sonuçta biz virüslerle beraber yaşıyoruz. Olan bir şey yani normal bir hastalık (K21-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

İtalyan bir Katolik doktorun deyimi şuydu: “Koronavirüs, hem Tanrı'nın ilahi bir gazabıdır, hem de küreselleşmenin katilidir” diye bir cümle kullanmıştı. Yani ilahi gazap olarak görmüştü İtalyan Katolik doktor. Öyle görmüyorum, yani bu herhangi bir olaydan birisiydi (...)(K15-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Salgının çıkış kaynağına ve kökenine yönelik görüşlerin genel seyrine bakıldığında, salgının doğal bir olay olarak değerlendirilmesinin sadece dinle değil aynı zamanda salgının insan ürünü olduğuna dair düşünceleri de kapsam dışı bıraktığını göstermektedir. Bu salgının, uzun bir zaman dilimine yayılması ve dünyanın her ülkesinde karşılaşılması ile birlikte sürekli mutasyona uğraması sonucunda farklı kişilerin bedenlerine farklı şekillerde sirayet ettiği de görülmüştür. Bu durumun etkisiyle olsa gerek, salgının çıkış sebebine yönelik bir sürü spekülasyon yapılmıştır. Örneğin kimi çevreler bu salgını gelişmiş ülkelerin tasarladıklarını ve dünya nüfusunu azaltmayı amaçladığını iddia ederken, kimi çevreler de bunun biyolojik bir silah olarak insanlar üzerinde denemek için laboratuvardan çıkarıldığını iddia etmiştir.

Diğer afet türlerinden farklı olarak insan etkisinin ve izlerinin olduğuna dair düşüncelerin olduğu bu salgın, bugüne kadar ortaya çıkmış olan diğer salgınlardan farklı bir korku iklimi de yaratmıştır. Zira insanlar, bu salgınla beraber artık dünyamızın sadece içinde yaşadığımız ülkeyle, bölgeyle veya köyle sınırlı kalmadığını; dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen tatsız bir olayın doğrudan bizi ve dünyada yaşayan her canlıyı doğrudan etkilediğini görmüştür. Burada esas korkutucu olan şey, salgının etkilerinin sandığımızdan daha derin ve uzun zamanda

ortaya çıkacak olmasıdır. Her ne kadar kısa sürede geliştirilen aşularla bu salgın önlenirse de insanlar halen geleceklerinden emin değiller ve bu salgının beraberinde daha kötü sonuçlar yarabileceği konusunda endişe duyuyorlar. Nitekim Covid-19 salgınına dair katılımcıların endişelerinin ortak olduğu görülmüştür:

(...)3. Dünya savaşı sürecinde olduğumuzu düşünüyorum. Çevremden okuyup gördüklerimden. O yüzden biyolojik bir silah gibi olduğunu düşünüyorum (K4-Kadın, 36 Yaşında, Evli).

İnsan faktörlü olarak görüyorum, laboratuvarda çoğaltılmış ve yayılmış bir virüs (K5-Kadın, 51 Yaşında Evli).

İlk zamanlarda geçirdim çok spekülasyon vardı. Bunun öncelikle biyolojik olarak üretildiğini düşündüm hala öyle bir inancım var. Dünyanın düzeninin bir anda değişebildiği için laboratuvar ortamında üretildiğini düşünüyorum. İlahi takdirin bir sonucu olarak görmüyorum (K6-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

Başta yapmamız gereken şeyi yapmadığımız için insan hatasından kaynaklanan bir hastalık olarak görüyorum (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

İfadelerden de anlaşılacağı üzere bu salgının çıkış noktasına, kökenine ve nedenine dair herkeste olduğu kadar araştırmaya katılanlarda da bir kafa karışıklığı mevcuttur. Nitekim bazı katılımcılar, Covid-19'u doğal bir olay olarak geliştiğini savunurken bazıları üzerinde çalışılmış, kurgulanmış ve projelendirilmiş bir biçimde dünyaya yayıldığını iddia etmiştir. Dolayısıyla burada ağırlıklı görüş, bu virüsün bir takım güçler eliyle biyolojik bir silah olarak kullanıldığı veya daha sonra da geliştirilerek kullanılabileceği yönündedir. Ayrıca salgının ilk zamanlarda yaratmış olduğu kaos ortamı sonucu mevcut toplumsal düzendeki karışıklık, salgına karşı şüpheli davranış biçimlerinin gelişmesinde de etkili olmuştur.

Dolayısıyla Covid-19'un ilahi bir takdir ve yahut tıpkı diğer doğal felaketler gibi kendiliğinden bir olay olduğu yönündeki görüşlerin yanı sıra bu virüsün, insan eliyle üretildiğini yansıtan düşünceler de bir hayli fazladır. Bu düşünceleri savunan kesimler salgının ilk ortaya çıktığı günden bugüne fikirlerini hiç değiştirmemişlerdir. Bunun yanı sıra, söz konusu virüsün genellikle insan hatası sonucu oluşan veya insanı tehdit eden bir silah olduğuna dair düşünceler de katılımcıların beyanlarında somutlaşmaktadır. Zira katılımcıların bir kısmı, salgının insanın kendi eliyle ürettiği, ancak beklenen ve hak edilen bir olay olduğunu konusunda da hem fikirdir.

Şöyle tabiki her devirde olaylar olabilir her devir aslında bir imtihan vesilesidir. Koronavirüs de tabii ki hem insan ürünüdür, ben insan ürünü olarak bakıyorum ama insanlığı dünyayı algılayış biçimini maalesef yarattığı diyelim, hani hezeyanları Allah'ı Teala tarafından aslında bize gösterilmesi olarak ben yorumluyorum. Yani dolayısıyla bu bir evet bu mikrop, insanların kendi kendine ürettiği ama hak ettiğimiz dolayısıyla gidişat açısından da beklediğimiz bir olaydı diyebilirim (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

Şimdi dünyanın yaratılışı itibariyle bunun bütün dünyadaki oluşumların bir matematiksel model dahilinde Allah tarafından kurgulandığını düşünüyorum. Ama burada bir külli iradenin varlığından, külli bir irade var, o da bu evrenin yaratılışıdır. Ondan sonra da bazı şeyler de bizden de cüzi irade var, bizim seçeneklerimiz var, bizim bu seçeneklerimizde başka seçeneklerin ortaya çıkmasına yol açıyor. Yani bizim davranışlarımız sonucunda korona virüsün olduğunu düşünüyorum. Bu tabii ki Allah'ın bir takdiri ama Allah'ın bize verdiği o cüzi iradenin de bir sonucunda oluşmuş bir şey (K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli).

Katılımcıların beyanlarından salgının, insan fiilinin ve dolayısıyla da gidişatı bakımından beklenen bir durum olduğu ve Allah'ın bir takdiri olarak görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca virüsün neden ve nasıl meydana geldiği konusunda net bir bilgiye sahip olunmaması ve bu konuda sürekli olarak yeni fikirlerin üretilmesi salgını anlama, tanıma, tanımlama ve algılama sorununu da beraberinde getirmiştir. Diğer bir ifadeyle salgın hakkında herkesin kafasında ne net bir bilgi bulunmakta ki, -katılımcılarda da bu çok fazla gözlenmiştir- ne de bunu ortaya çıkaranların amaçları hakkında bir bilgiye sahip olunmaktadır. Bu durum ister istemez Covid-19'u anlamlandırma noktasında bir kafa karışıklığına da yol açmaktadır:

Yani ortada kaldım desem doğrudur. Yani tam kesin karar veremedim. Çünkü haberlerde de denildiği gibi insan faaliyeti de olabilir, yani gizli bir savaş da olabilir, biyolojik bir savaş da olabilir ya da doğal bir hastalık salgını da olabilir. Yani diyorum ya, hani ortada çok kaldık kesin bir şey, bir karar veremedik (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

Kafa karışıklığını yanı sıra katılımcıların ifadeleri, teknolojik gelişmelerin olumsuz sonuçlarının olduğunu göstermektedir. Nitekim görüşmelerde katılımcıların buna yönelik beyanları, değişen dönüşen dünyanın, doğal afetlerin yanı sıra artık insan faktörlü yapay afetlerin de oluşumunu kanıtlamakta ve insanlar için önemli birer tehlike barındırdığını ortaya koymaktadır. Bu durum, afetlerin çıkış noktasına

dair perspektiflere hem dini boyut hem de doğal olay görüşlerine ek yeni ve farklı bakış açılarının geliştirilmesi noktasında da önem taşımaktadır.

Covid-19 hastalığını geçirmiş bireyler ile bu hastalığa yakalanmamış olan bireylerin, dinin hastalıklarla başa çıkma noktasındaki işlevlerine yönelik görüşleri birbirinden farklılaşmaktadır. Bu açıdan çalışmanın örnekleminde Covid-19 hastalığını geçirmiş olan katılımcıların seçilmesine özen gösterilmiştir. Ayrıca araştırmanın Covid-19 hastalığını geçirmiş kişiler ile gerçekleştirilmesi, araştırmanın ana probleminin cevaplandırılması açısından da son derece önem arz etmiştir. Katılımcıların görüşleri doğrultusunda hastalığa yakalanma durumları; a)dini zeminde açıklanması, b) normal bir hastalık olarak açıklanması ve c) dikkatsizlik sonucu olarak açıklanması şeklinde üç alt temada incelenmiştir. Bu doğrultuda hastalığa (Covid-19) yakalanma sebebini din faktörü temelinde açıklayanların ifadeleri şöyledir:

Yani şöyle değerlendirdim. İlk tabii hepimiz korktuk, ne yapacağımızı bilemedik. Çünkü hastalığın rutinini bilmiyorduk ve bize gösterilen televizyonda kitle iletişim araçlarının gösterdiği şey, insanların kalbinin durup birden öldüğü. Bu şekil bir yansıması oldu. Tabii insanlar korktuğu gibi biz de haliyle korktuk. Ödül ceza konusuna geldiğimiz zaman, bunun bir ödül veya ceza olduğunu düşünmüyorum. Evet, imtihan olduğunu ama ceza bazında değil, ödül bazında değil, bunun her insanın başına geldiği için bizim de başımıza gelen bir rutiniyet olduğunu düşünüyorum. Bu kadar. Yani bir imtihan, yani herkes herkesin yaşadığı gibi biz de yaşadık yani (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

(...)imtihan noktasında evet, ceza noktasında hayır. Ceza bir şey, insanın başına geliyorsa ceza olarak gelmiyordur. Bazen onda bile bir aslında güzellik vardır. Yani korona belki birçok insan ilahi adaletin adalet boyutunda bir ceza olarak geldiğini düşünebilir (...) ama ben orda ondan gelen bir musibet de bile bir güzellik olabileceğini ucunda ölüm dahi olsa(...)(K14-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Yani ben teslim oldum. Bu bir hastalıktır. Nasıl grip oluyorsak nasıl hasta oluyorsak ben bu şekilde hastalandığımı düşündüm ve bu hastalığımı tedavi etmek için gayret gösterdim (...) Allah tarafından gelen musibetin şüphesiz biz imtihandayız ama o da imtihanın bir parçası ama ceza olarak düşünmüyorum. Her musibetin insanlar için bir rahmet olduğuna inanıyorum (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

Covid-19 hastalığını geçiren katılımcıların ifadelerinden anlaşılan, bu salgının tüm kötü sonuçlarına rağmen din bağlamında bir ceza kavramına denk gelmediğidir.

Bunun dini bir kural ya da yasa olduğunu belirten katılımcılar, imtihan temelinde bir açıklama yapmışlardır. Katılımcıların görüşleri doğrultusunda yaşadıkları hastalığın, onlar için bir imtihan olduğu ancak bunun dini bir ceza olmayıp ilahi takdirin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın kuramsal çerçevesinde anlatıldığı üzere, olumlu dini başa çıkma teorisinde kullanılan kavramların katılımcıların çoğu tarafından da benimsendiği görülmektedir.

Örneğin katılımcılardan (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli) bu görüşleri destekler nitelikte bir tutum ortaya koymuştur. Çünkü ona göre bu hastalığa yakalanmanın dini anlamda cezai bir yanı olamaz. Daha doğrusu salgına yakalanma her ne kadar ilahi bir takdir ise de bunun ilahi bir ceza olarak algılanmaması veya görülmemesi gerekir. Çünkü gerçekte öyle değildir. Ayrıca katılımcı, koronavirüse yakalanma durumunu Allah'ın bir kuralı olarak görmüş ve bu hastalıktan ölmemesinin de dini bir boyutu olduğunu düşünmüştür.

Yani ilk önce yakalandığımda ben kendim yakalandım ama kendimi şöyle herkesin karşılaşma ihtimali olduğu bir olay ve bir nevi tedbirsizlik ya da bulunduğum ortamdaki kapan insanlardan kaptığımı düşünüyorum. Yani kendimi, diğer insanlardan ayrı bir yerde görmüyorum, yani bana göre o olay herkesin başından günlük hayatta mevcut şartlar oluştuğunda herkesin karşılaşabileceği bir durumdu ve bir kişinin ölmesi ya da bu hastalıktan acı çekmesi işte Allah'ın birini cezalandırmasından ziyade toplumsal ya da Allah'ın koyduğu kuralın herkes için geçerli olduğunu düşünüyorum ve bu yönüyle de yakalananlardan evet atlatanlar oldu. Belki bundan dolayı ölüme sebebiyet verilenler oldu. Ama bunların cezalandırıldığını da düşünmüyorum(...) (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Araştırmaya katılanların bir kısmı ise hastalığa yakalanma sebeplerinin din ile ilgili olmadığını dolayısıyla da bu yönde bir düşünce geliştirmediklerini paylaşmışlardır. Bu açıdan bakıldığında ve bu katılımcıların söz konusu ortaya koydukları görüşlere baktığımızda yaşanan hastalığın (Covid-19), gündelik yaşantıda oluşan diğer hastalık türlerinden farklı bir anlam taşımaması ve insan etkisiyle oluşan bir hastalık olduğuna inanma sebeplerinden ötürü dini zeminde bir açıklamaya gereksinim duyulmadığı görülmektedir. Nitekim Covid-19 hastalığına yakalanma durumlarını dini temelde açıklamayan, izah etmeye çalışan katılımcıların bu yöndeki/konudaki görüşlerinin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir:

Bu hastalığı imtihan ve ceza olarak düşünmedim. Kendi dikkatsizliğime verdim. Öyle düşündüm. Ama sonuçta hakkımızda takdir edilen ne ise o olacaktır (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

...hayır, yok hiç öyle bir değerlendirme yapmadım. Tamamen dikkatsizliğimin sonucu olduğunu düşünüyorum (K19-Kadın, 36 Yaşında, Bekâr).

Katılımcıların ifadeleri, bize bu yaşanan hastalığın, kendi yaşantılarında görülmesinin sadece dini dayanaklar ile açıklanmadığını aynı zamanda farklı gerekçeler ile ele alındığını veya alınması gerektiğini göstermektedir. Bu gerekçelerin başında ise tedbirsizlik ve dikkatsizlik gelmektedir. Bu bağlamda hastalığın katılımcılar üzerindeki olumsuz etkilerinin, dine başvuru biçimlerini de etkilediği görülmüştür. Nitekim bu hastalığın zorluk düzeyinin (hafif-orta-ağır) din ile ilişkilerini etkilediğini ifade eden katılımcılar da olmuştur. Malum olduğu üzere Covid-19 salgın hastalığı, bazı kesimleri hafif bazılarını ise orta veya ağır şekilde etkilemiştir. Bu düzeyler, hastalığın gelişim süresini ve hastalıkla mücadele biçimlerini de etkilemiştir. Nitekim Covid-19'a yakalanan bazı hastalar, hastalığı daha hafif geçirdikleri için evde izole olmak, kimileri de artık dayanamadıkları için hastanede kalmak durumunda kalmışlardır.

Hastalık düzeyini ve seyrini virüsün türü, kişinin sağlığı, sahip olduğu psikolojik ve sosyolojik yapıların etkilediğini görmekteyiz. Bu noktada katılımcıların hastalığı geçirme düzeylerinin dini davranış biçimlerinde değişiklik yaratıp yaratmadığı ve bu doğrultuda nasıl dini tepkiler verdiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Nitekim hastalığın belirtileri ve etkileri, katılımcıların dini yaşantılarına da yansımıştır. Söz konusu hastalığı hafif geçiren ile orta ve ağır geçiren katılımcıların dine başvuru biçimleri de birbirinden bir hayli farklı olmuştur. Hastalıktan etkilenme biçimlerinin yanı sıra hastalığa, çok fazla spekülasyonun olduğu ilk ve sonuçları bakımından seyrinin değiştiği son zamanlarda yakalanan kişilerin de dine başvurma biçimlerinin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu durumda hastalığının ilk zamanlarını ağır geçirdiğini, bunun mevcut olan dini yaşantılarını etkilediğini belirten katılımcıların ifadeleri şöyledir:

Yani bu tür hastalıklar, şöyle, hani eskiden beri ailece birey olarak da ibadetimize Allah'a olan yönelmemizde azami elimizden geldiği hassasiyeti gösteren bir ortamda bir şeyde yetiştik. Öyle devam ediyoruz. Tabi böyle bir

durum olduğu zamanda da Allah'a yalvarmak eski bu sıkıntının giderilmesi noktasında tabiki bu onun derecesi biraz daha ilerliyor yani. İbadetlerde, namazlarda diğer vakitlerde sürekli dualar vardı, o duaları okuyoruz. İbadette daha özenle gerçekleştirme noktasında etkisi olabiliyor, oluyor yani. Bunun yanında hani elbette ki ne kadar şiddetli olsa bu durumda insan zaafını daha iyi anlıyor tabi. Bunu giderecek tek merci vardır (...)o da Allah'tır. Onun için insan ona başvuruyor, ona yalvarıyoruz (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

(...)Hastalıklar birer şey vesilesidir. Yani tabiri caizse kişi hastalandığı zaman daha çok yaratıcısıyla ilişki kuruyor. Yaratıcısını daha çok hatırlıyor. Çünkü yani Hadisi Şerif'te de belirttiği gibi Peygamber Efendimiz hayatı zehredin ölümü çokça zikredin, ölümünde açık, ölümünde işaretleri, izleri hastalıktır. Dolayısıyla o dönem itibariyle ne diyelim, Covid'den çok fazla insan öldüğünden dolayı ha Covid oldum, a demek ölüm yaklaşıyor gibisinden dolayısıyla daha çok yaratıcınla iletişime giriyorsun. Daha çok dua ediyorsun. Bu anlamda hastalıklar, hastalık belki şer gibi görülüyor fakat kişinin Rabbi ile yaratıcısıyla iltisakını, irtibatını daha çok arttırdığından dolayı hayırdır ki zaten bu bağlamda da şey vardır. Dini emir ve tavsiyeler vardır. Sabrederseniz ne ala!(K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Hastalık döneminin zor ve sıkıntılı geçme durumunun, dine yönelim, dinsel inançlara sığınma veya Yaradan'a yönelmeyi de daha çok etkilediği bu iki katılımcının beyanlarından da anlaşılmaktadır. Örneğin katılımcılardan(K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli) hastalık dönemini “ümit ve korku arasında” yaşanan bir dönem olarak tarif etmiş ve aynı zamanda dine yönelimde artışlara vesile olduğunu belirtmiştir. Bu noktada katılımcıların ortaya koydukları görüşlere genel bir açıdan baktığımızda özellikle hastalığın orta ve ağır biçimlerde yaşanması neticesinde ölüm ile karşı karşıya kalma korkusunun dini açıdan daha çok sorgulama dönemine geçilmesine neden olduğu görülmektedir.

Araştırmada gündelik yaşantılarında dine sıkça başvuran katılımcılardan bazıları ise aksine farklı görüşler beyan etmişlerdir. Nitekim bu katılımcılar, dine her halükarda başvurdukları için mevcut dini inanç ve tutumlarının hastalığın hiçbir şeklinden etkilenmediğini ve dini hayatlarında olumlu değişimler yaşanması için bir musibet yaşanmasına gerek olmadığını ifade etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle bazı katılımcılar, söz konusu hastalığın yaşanması ile dine yönelme arasında doğrudan bir ilişkinin kurulamayacağını veya kurulmaması gerektiği fikrindedirler:

Koronavirüsü çok hafif geçirdim. Dine sığınma açısından herhangi bir etkisi olmadı. Çünkü dine sığınmam için illaki başıma herhangi bir

musibetin gelmesine gerek yok. Kuran ve sünnet varken Allah'ın varlığını bilirken değişen hiçbir şey olmuyor (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Yani hafifte olsa orta da olsa şiddetli de olsa her hâlükârda yaratıcıya sığınacaktık. Her hâlükârda ondan şifa isteyecektik. Yani biz kendi inancımıza göre şifa yalnız onun elindedir, bu ilaçlar doktor vs. bunlar vasıtaadır sadece (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

Bu hastalığa salgın döneminin ilk zamanlarında yakalanan katılımcılar ile son zamanlarında yakalanan katılımcıların dine başvuru sebepleri veya düzeyleri de aynı olmamıştır. Nitekim bu durumdaki nedenler, salgının ilk dönemlerinde aşının geliştirilmemesi, yeterli ilacın bulunmaması veya salgının son dönemlerine doğru hastanede tedavilerin azalması, izolasyon süresinin kısalması ve söz konusu hastalığın hafif düzeylerde geçirilmesi etkili olmuştur. Bu bağlamda bazı katılımcılar, Covid-19 salgınına tıbbi tedavilerin geliştirildiği dönemde yakalandıkları ve hastalığı hafif semptomlar ile atlattıkları için dine yönelmediklerini söylemiştir. Örneğin aşağıdaki iki katılımcıya ait ifadeler bu durumu anlamak açısından önemlidir:

Hum, e.. dediğim gibi o ilk yoğun olan Covid salgınının ilk zamanlarında olsaydım dine sığınmam daha yüksek olurdu. Ama o şeyler geçtikten sonra aşılar da geçmişti çok hafif de atlattığım için öyle bir dini çok sıkı sıkıya sarılmak gibi bir durumum söz konusu olmadı. Çok kısa sürede atlattım, yani bir hafta gibi kısa bir süre, zaten iki gün ne olduğunu anlamadım derken Covid bitmiş gibi bir şey oldu (K13-Kadın, 30 Yaşında, Bekâr).

(...)o süreçte çok daha bir bilinmezlik vardı. Yani tabiki o zaman daha fazla panik yapardım muhtemelen. İlk başta ne olduğunu bilmediğim için ve süreci nasıl aşacağımı bile bilmediğim için. Çünkü bazı insanlar çok ağır geçiriyordu ve benim ailemden çok ağır geçirenler oldu, aşı olmadıkları aşı gelmeden önce geçirdikleri için. Çünkü ağır geçirdiler, muhtemelen ben de o anda panik olurdum, dine daha çok dua ederdim Allah'a bunun daha kolay geçmesi için. Yani daha önce iyileşmek için bu kadar böyle etkisi olurdu (K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli).

Dolayısıyla araştırmaya katılan ve Covid-19 salgın hastalığını daha hafif veya salgının son dönemlerinde geçirdiğini beyan eden katılımcılar, hastalığın seyrini değiştiren etkenlerin dine başvuru biçimlerini de etkilediğini dile getirmişlerdir. Nitekim hastalığı, aşı geliştirilmeden önce yaşayan (K13-Kadın, 30 Yaşında, Bekâr) ve aile üyelerinden farklı olarak daha hafif ve normal bir grip gibi geçirdiğini belirten

(K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli)'in dine başvuru düzeylerinin bu durumdan etkilendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim (K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli), salgının ilk zamanlarında yakalansaydı dine daha çok yöneleceğini söylemiştir. Bu durumda rahat atlatacağını zaten süreci atlatacağından emin olduğunu belirten katılımcı, aşının güvenilirliği var mıydı sorusuna “evet” cevabını vermiştir. Bu açıdan hastalıktan etkilenme biçimi ve hastalığa yakalanma zamanının, dine başvuru durumunu şekillendiren önemli bir faktör/faktörler olduğu anlaşılmaktadır.

Covid-19 salgını gerek birçok aile üyesini aynı anda etkileyerek gerek kitlesel ölümlere sebep olarak toplumsal yaşantıyı adeta kuşatmıştır. Kitlesel ölümlerin yaşanması dini ritüellerin de gerçekleşme biçimlerinde değişikliklere neden olmuştur. Katılımcılara bu doğrultuda “Yakın çevrenizden birilerinin koronavirüs salgınından etkilenmesi, dini inanç ve davranışlarınızı *nasıl* etkiledi? Sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların bazıları dini yaşantılarında farklılıklar yarattığını belirtirken çoğu ise yakınlarının salgından etkilenmesinin dini yaşantılarında bir farklılığa neden olmadığını belirtmiştir. Örneğin katılımcılardan bazıları salgın sürecinde vefat eden yakınlarının olduğunu ve bu durumdan etkilendiklerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

(...) Covid sürecinde vefat etti. Bak onda işte çok etkilendim. O da böyle ne diyim (...)taziye süreci maalesef hiç ona yakışan bir taziye olmadı, bak onu söyleyebilirim hiç ama. Her türlü bir kere ben yani abartmayayım ama binlerce insanın geleceğinden emindim böyle dolup taşacağından emindim [duygulanarak](K23-Kadın, 49 Yaşında, Evli).

Yakın çevremde ölüm dostlarda oldu, akrabalarda olmadı elbette çok etkilendik, yani hayatta yani yaklaşımda, dini manada, yani tabii ki vefat edince rahmet okuyorsun, dua ediyorsun mümkün olduğu imkanlar varsa işte aileyi teselli etme falan şey yapıyorsun. Hatta mesela çok değerli bir arkadaşım vefat etti ee yani çok duygulanmıştım(...)(K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Dini ritüellerden olan taziye merasimlerinin salgın sebebiyle kısıtlı kişiler ile farklı biçimlerde yapılmasının katılımcıları oldukça etkilediği görülmektedir. Sınırlı kişiler ile sınırlı alanlarda gerçekleşen gelenekler, salgının boyutunu da gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu salgın, yalnızca dini ritüelleri etkilememiştir. Salgın sebebiyle yakın çevrede yaşanan kayıpların, katılımcıların dine daha çok başvurmalarına sebep olduğu görülmektedir.

Hastalığın seyrinin ağır olduğu durumlarda dini inanç, kişilerin psikolojik beklentilerini karşılayan önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle katılımcıların bu konudaki ifadeleri, dini pratikler üzerinde yoğunlaşmamız gerektiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında bütün dini inanç formlarının önemli bir bileşeni olarak duanın ve dua etme pratiğinin daha yoğun bir biçimde karşımıza çıktığı söyleyebiliriz. Dolayısıyla burada, duanın/dua etmenin, hastalık sürecindeki önemi ve etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında araştırmaya katılanların büyük bir bölümünün, hastalık süreçleri boyunca duaya başvurduklarını ifade etmeleri anlamlı görülmektedir. Nitekim dini inançlarla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde de dua, yaratıcı ile kul arasında önemli bir bağın simgesi niteliğinde olduğundan dolayı hastalık veya afet gibi büyük çaplı felaketlerde diğer ibadet türlerine göre daha sıkça başvurduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. İnsanların yaşadıkları zor dönemlerde dua ritüeline başvurması kendisinden daha güçlüye duyulan ihtiyacı göstermektedir.

Malum olunduğu üzere dini bir pratik/ritüellerden biri olan dua davranışı, dini topluluklarda daha çok psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla öne çıkmaktadır. Zira bu tür topluluklarda insanlar, bireysel olarak yaşadıkları kötülüklerden kurtulmak için daha sık duaya başvururlar. Bununla birlikte belli bir topluluğu ilgilendiren tehlike durumlarında da dua, o topluluğu ortak bir çaba için birleştirir veya yine ortak bir tehlikeyi yok etmek için bir araya getirir. Bu bağlamda her halükarda dua ritüeli, bireylerin ve toplumların yaşantısında önemli yeri olan dini bir sembol niteliğindedir. Covid-19 salgın döneminde Türkiye’de ve diğer ülkelerde toplu duaların okunması bunun güncel bir örneğidir.

Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde de dua, hastalık ve afet gibi büyük problemlerde diğer dini pratiklere oranla daha sık başvuru alan bir değer türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunun sebeplerine ilişkin bilgilerin yeterli olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, hastalık süreçlerinde duaya olan ihtiyaçlarını anlamak üzere katılımcılara “Koronavirüse yakalandığınızda Allah’a dua edip sığınmaya çalıştınız mı?” sorusu yöneltilip özellikle hangi sebeplerden ötürü duaya gereksinim duydukları anlaşılacak istenmiştir. Sonuç olarak katılımcıların ifadeleri doğrultusunda “duaya başvurma” ve “duaya başvurmama” adlı iki alt temaya ulaşılmıştır.

Öncelikle araştırmaya katılanların büyük bir kısmının birbirinden farklı sebeplerden ötürü duaya gereksinim duydukları görülmüştür. Nitekim hastalık döneminde şifa beklentisi, dua yoluna gidilmesini sağlayan başat etken olarak karşımıza çıkmıştır. Katılımcıların bu yöndeki ifadelerinde de bunu açıkça görebiliyoruz:

Netice itibariyle insanlar patır patır düşüyor, insanlar patır patır ölüyor. Direkt zaten ölümü hatırlatıyor hastalıklar ki bu hastalıkta daha fazla biraz da kamuoyunun şeyiyle yönlendirmesiyle (...) o telefon başta olmak üzere ve görüntüler ne kadar doğru yanlış, insanlar patır patır düşüyor. Aa! ben de ölür müyüm gibisinden o irtibat daha çok sağlanıyor, daha fazla dua ediyorsun (K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Evet insan her zaman sığınır zaten Allah'a. Sığındım daha kötü olmamak için sığındım ve bu hastalığı daha kolay atlatabilmek veyahut olursa da hani insan eceli gelirse de çok fazla zarar vermeden ne çevrene ne kendine çok fazla zarara uğramadan bir teslimiyetle dua ettim. Bu şekil yani (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

Yani dua ettim. Şimdi insan dua eder bazı şeyler için yani daha daha iyileşmek için ne bilim ee süreci daha rahat atlatmak için. Sınavın daha kolay olması için dua ederiz. Yani kabul olur olmaz o kısmında bilmiyorum. Yani Allah'ın takdirine bir şey diyemeyiz. Ama ben cüzi iradeyle, cüzi iradeyle ben ee burada üzerime düşen ne gerekiyorsa sağlıksal açıdan zaten ona göre yaşantımı ayarladım. Elimden geleni yaptım sonra tevekkül ettim, dua ettim bu kadar (K18-Erkek, 40 Yaşında, Evli).

Katılımcıların ifadelerinden de görüldüğü üzere, Covid-19 hastalığına yakalananların, bir an önce iyileşmek ve şifa bulmak için sıkça dua ettikleri ve dolayısıyla dua etmeyi, söz konusu hastalıkla başa çıkmada manevi düzeyde bir strateji olarak kullandıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra özellikle de hem şifa beklentisi hem de yakın çevreye bulaştırma korkusunun katılımcıları derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Böylelikle katılımcıların açıklamalarına yansıyan bu durum, dua etme biçimlerinde de belirginleşmiştir. Nitekim katılımcıların şu ifadeleri, dini tavsiyeler üzerine yapılan dua türlerinin (şifa duaları), hastalık dönemlerinde Tanrı'ya duyulan ihtiyacı göstermesi açısından oldukça önemlidir:

Yani musibet geldiği zaman Peygamberimiz de dua etmiştir. Müslüman şiarı olarak bir musibete bir belaya uğradığınız zaman ondan halas etmek için tek kurtarıcı Cenabı Hak olduğuna inanıyoruz. İnancımız buna tamdır ve bu şekilde dua elbette ediyoruz. Yani bir musibet anında dua etmemiz yani bu duamız Peygamber Efendimizin çok duaları vardır. Depremden, salgından, selden, tabii afetlerden bunlardan sığınmak için dua

etmiştir Peygamberimiz. Biz de o duaları normal vakitte de ediyorduk. Tabii hastalık vaktinde çok daha fazla ediyoruz(...)(K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Aa.. ilaçları ha şey olmuştu mesela, arkadaş bir ilaç getirmişti. Mesela bunlara oku falan diye şey yapardı, ilaç getirmişti her ilaçları içerken yani şu Hz. İbrahim'in duaları (...) vardır Ayet-i Kerime'de. Hz. İbrahim'in hasta olana şifa ver falan diye, şimdi tedavi ve şifa farklı şeylerdir. Doktor tedavi eder, şifayı veren Allah'tır tamam mı? Genelde insanlar zanneder ki doktor. Hayır, doktor şifayı vermez. Şifayı veren Allah'tır. Yani şifa bağlamında zaten o ilaçları falan ben normal genelde ilaç kullanırken bu ayetleri okurum. Çünkü şifayı verecek Allah'tır (...)(K9-Erkek, 41 Yaşında, Bekâr).

Hastalık dönemlerinde şifa bulmak üzere duaya duyulan gereksinimin, Covid-19 salgın hastalığı için daha farklı olduğu görülmektedir. Çünkü salgın döneminin başlarında yeterli ilacın ve aşının geliştirilmemesi insanların inançlarına sığınmalarında ve duaya olan yönelimlerinde belirleyici bir faktör olduğu görülmüştür. İlacın söz konusu olmaması veya henüz geliştirilememiş olmasının en önemli sonucu, söz konusu hastalığa yakalanan katılımcıların daha fazla manevi alana kendilerini vermeleri ve dolayısıyla Yaradan'a sığınmaya çalışmalarıdır.

Evet, çünkü ilaç felan vermiyorlardı o süreçte. Eğer sen de oluyorsan biliyorsundur ilaç verilmemiştir muhtemelen. Hani kendi kendine evde geçirmesini öneriyorlardı. E ilaç yok bir çare yok demi, napacaksın, Allah'ım nolur geçsin diye dua edeceksin. Başka bir şey yok hani. Limonlu su içeceksin, vitamin takviyesi. Onun dışında başka çaresi yok. E tek çare bakıyorsun dua etmek. Çok ağır geçirmedim. Eğer çok ağır geçirseydim dediğim gibi daha da belki yoğun bir şekilde dua ederdim. Ama dua şeklinde oldu yani geçsin diye dua ettim (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekâr).

Covid-19 salgın hastalığının kişide maddi ve manevi anlamda yarattığı hasarlar, kişilerin hareketlerini kısıtlamıştır ve yaşam kalitelerini düşürmüştür. Özellikle bu durumdan ötürü diğer dini pratiklerin gerçekleşme düzeylerinin daha düşük olması, öncelikli olarak dua ritüeline başvurunun artmasını sağlamıştır. Bu açıdan katılımcıların ifadeleri şifa niyetiyle duaya başvurunun arttığını göstermektedir. Dini, günlük yaşantılarının bir parçası haline getiren katılımcılar ile birlikte dini uygulamaları yaşantılarında gerçekleştirilmeyen veya daha seküler bir düşünceye sahip olduğunu belirten katılımcılar da dua yoluna başvurduğunu söylemiştir. Hatta katılımcıların çoğu, dua ritüeline başvurma düzeylerinde artış olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda katılımcıların beyanlarından çıkarılacak en

önemli sonuç, duaya diğer dini pratiklerden daha çok başvurulmasının nedeninin belli bir zaman, mekân veya durumla sınırlı olmamasıdır.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, hastalık sürecinde özellikle dini ritüellerden biri olan dua, katılımcıların çoğu tarafından sıkça tercih edilmiştir. Duaya başvurmanın nedenleri; şifa beklentisi, ilaçların etkin olması, çevreye bulaştırma korkusu, ölüm tehlikesi, dini tavsiyeler ve süreci kolay atlatmak olduğu görülmüştür. Bunlarla birlikte katılımcılardan bazıları ise duaya başvurmadıklarını veya başvurmaya gerek duymadıklarını belirtmişlerdir. Özellikle hastalık tedavisinde bilimsel gerekçeler ve gerçekler burada önemli nedenler olarak dile getirilmiştir;

Hayır. Yani ben biraz daha bilimsel düşünüyorum. Bu açıdan pozitif bilimlere daha yakınım(...) İlaç tedavisinin, aşının etkili, önemli olduğunu düşünüyorum (K4-Kadın, 36 Yaşında, Evli).

Katılımcıların hastalık dönemlerinde dua dışındaki diğer dini pratiklere başvurup başvurmadıklarını anlamak, dinin bu dönemlerdeki rolünü ve önemi anlamak açısından da son derece önemli olmuştur. Bu bağlamda katılımcılardan bazıları dini ibadetlere (namaz, oruç tutma, Kuran okuma vs.) başvurduklarını belirtirken, bazıları da bu tür ibadetlere yönelmediklerini/başurmadıklarını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda yukarıda bahsedilen dini ibadetlere başvuranların ifadeleri şöyledir:

(...)İşte hani sadaka dedim onu şey yaptık (...)işte daha fazla elbette Kuran-ı Kerim mesela şifadır. Onun şifaya vesile olduğuna dair inanıyoruz tabiki o oluyor, Kuran-ı Kerim ve dua ediyoruz. Normal diğer zaten farz ibadetlerimizi kılıyorduk (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Evet, kıldığım namazı biraz daha dikkatle yavaş ve huşu içerisinde kılmaya çalıştım. Ama namazlarımda bir artış olmadı. Ekstra sadece bir odada yalnız kalıp insanın başvurabileceği kitap okuma gibi Kuran okuma gibi küçük eklentiler oldu dini yaşamıma (K14-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

(...)belki namazlar biraz daha şey oldu. Tabi şu var, şimdi namaz kılmak ayrı, biraz daha yani nasıl diyim, biraz daha insan duygusal yaklaşabiliyor aynı olaya yani aynı olay gibi olmuyor, aynı namaz ama içeriği biraz farklı olabiliyor tabi (K15-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Evet, evet namaz, namaza başvurduğum. Kuran-ı Kerim okudum. Oruç değildim. Oruç mevsimi değildi zaten. Namaz ve Kuran-ı Kerim'i okumaya başvurduğum (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Katılımcıların ifadeleri, günlük yaşantılarında gerçekleştirdikleri dini pratiklerin hastalık dönemlerinde içerik bakımından değiştiğini göstermektedir. Ancak mevcut dini pratiklerin seyrinde bir değişim olmadığını belirten katılımcılar da söz konusu olmuştur. Buna yönelik ifadeler de şöyledir:

Zaten ben dindar bir insanım yani (...)zaten ben beş vakit namazımı kılıyorum. Zaten günlük ne diyelim iki üç sayfa Kuran'ımı okuyom, mealimi okuyom, O dönemde bunlar arttı mı? Yani, ekstra bir nafile namaz kılmadım ama dualarımı arttırmışım. Yani ağzıma pelesenk olmuştur. Ya şafi, ya şafi ya şafi. O zamana kadar belki ya şafiye çok kullanmıyordum(...) (K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Normal ibadetlerime devam ettim. Namaz kıldım, Kuran okudum, fakirlere para vermek şeklinde başvurudum. Hastalık sürecinde ibadetlerimde artma azalma olmadı (K5-Kadın, 51 Yaşında, Evli).

Yani bu ha hastalıkla alakası yok bunu her zaman Müslümanın yapması gereken şeydir. Ben namazlarımı geçirmemeye çalışan bir Müslümanım zaten oruç vakti değildi. Kur'an okumak her insanın yapması gereken şeydi, ben de yapardım. Yani hiç onlarda bir eksiklik olmadı ha fazladan bir namaz kıldınız mı? Hayır, farz namazlarımızı kıldık ondan sonra Kur'an okudunuz mu? Evet, elbette okuduk, tabiki bunun münasip duaları okuduk mu? Evet, okuduk tabii ki (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Araştırmaya katılan katılımcılar hastalık dönemlerinde daha çok dini ibadetlerden namaza ve dini okumalara başvurduklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte sadaka vermek gibi davranışlar sergilediklerini de söylemişlerdir. Bu noktada ibadetlerden namaz ve dini okumalar, en çok tercih edilen dini pratikler olmuştur. Katılımcıların bazılarında, ibadetlerde artışlar olduğu görülürken, bazı katılımcılar ise bu görüşlerin aksine, hastalık süreçlerinde dini pratiklerinde azalmalar olduğunu belirtmiştir. Özellikle bedende oluşan hasarlar bir noktada dini pratiklerin gerçekleşme isteğini veya imkânını karşılıksız bırakmıştır. Hastalık nedeniyle dini pratiklerden olan namaz ve oruç gibi ibadetler gerçekleşmemiştir. Nitekim bu durum katılımcılardan (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli) görüşünde şöyle ifade edilmiştir:

Dediğim gibi ben Allah'ın emrettiği beş vakit namazı yerine getirmeye çalışan, Allah'ın emrettiği şekilde yaşamaya çalışan bir insan olduğum için benim ibadet şekillerimde ne bir artış ne de bir düşüş olmadı. Hatta düşüş oldu, hastalıktan dolayı sünnetlerimin bir kısmını ihmal edebildim yani [gülerek](K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

Kısacası belli bir dini inanca sahip ve dini pratiklerini düzenli olarak gerçekleştiren bazı katılımcılar, hastalık dönemlerinde gündelik ibadetlerini olduğu gibi devam ettirdiklerini belirtirken, bazı katılımcılar ise normal yaşantılarından farklı olarak hastalık dönemlerinde dini pratikleri daha düzenli ve özenle gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Ancak hastalık süreçlerinde dini ibadetlere başvurmadığını belirten katılımcılar da olmuştur. Katılımcılar bunun sebebini *“Hiçbir dini ritüele başvurmadım. İhtiyaç duymadım. Bu süreçte daha çok temizlik kurallarına dikkat ettim”*(K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli), *“Hayır yani dini pratiklerin tedavi süreciyle ilgisi yoktur”* (K11-Erkek, 50 Yaşında, Evli) olarak açıklamıştır.

Hastalık döneminde başvuru dini ibadet ile ilgili görüşlerin genel seyrine bakıldığında duanın, diğer ibadet türlerinden farklı olarak sıkça tercih edildiği görülmektedir. Katılımcılar bu noktada rahatlama ve sıkıntıdan uzaklaşma ihtiyacına dikkat çekmektedir. Hatta dini pratiklerin hastalıkta tedavi ile bağlantılı olmadığını belirten bazı katılımcıların da dua yoluna başvurdukları anlaşılmaktadır. Bu noktada hastalık ve din ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde duaya diğer dini ibadetlerden daha fazla başvurulduğu görülmektedir. Örneğin Kaplan vd.’nin *“Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma”* adlı çalışmasında katılımcıların en çok başvurduğu dini ritüelin % 85 oranında dua olduğu tespit edilmiştir (Kaplan vd. 2020: 590).

Bu çalışmada ise bazı katılımcıların duaya diğer ibadetlerden daha çok yönelmesine sebep olarak vücutta oluşan rahatsızlıklar ve özellikle ev içindeki üyelerin de bu hastalıktan etkilenmesinden dolayı katılımcıların kendilerine vakit ayıramaması olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu noktada özellikle hastalık sürecinde erkek katılımcılara göre kadın katılımcıların dini ibadetlere (namaz, oruç, kutsal kitap okuma gibi) yönelimlerinin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Burada kadın katılımcılara salgın döneminde düşen ev içi iş yükü ve aile üyelerinin de hastalık geçirmesinden ötürü evin diğer üyelerine yardımcı olma gibi sebeplerin etkili olduğu görülmüştür. Bu noktada hastalık döneminde sınır tanımayan bir ibadet olan duaya katılımcıların çoğu tarafından başvurulduğu anlaşılmıştır. Bu durumu katılımcılar şöyle ifade etmiştir:

Yani zaten ramazan ayıydı biz yakalandığımızda. O zaman oruçluyduk ama hani ekstra bir şey yaptım diyemem. Çünkü dediğim gibi

koşuşturmacadaydım ben, yani bebek, çocuk, diğer çocuklar, eşimin hastalığı ona koşturma sonra ev, yemek, iş, şuydu buydu hep koşturmacaydı. Ekstra bir şey katamadım duadan başka (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

(...) tabi ben o ara tamamiyle birilerine faydam dokunsun şeyiyle hareket ediyordum. Evet, evet kendimi düşünecek kendimle baş başa kalacak napabilirim diye düşünecek şeyim yoktu (K23-Kadın, 49 Yaşında, Evli).

Kadın katılımcılardan (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli) ve (K23-Kadın, 49 Yaşında, Evli) ifadeleri, hem hastalık ile olan mücadelelerini hem de ev içinde yaşadıkları sıkıntıları göstermektedir. Sonuç olarak Covid-19 salgını tüm insanları etkileyen yönü ile katılımcıların dine başvuru biçimlerini de etkilemiştir. Hastalık dönemlerinde dini pratiklerin yanı sıra dini davranışlarda da değişiklikler olabilmektedir. Katılımcıların hastalık dönemlerinde verdikleri dini tepkiler incelendiğinde dini davranış biçimlerinden olan sabır ve şükretmeyi sıkça dile getirdikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda katılımcıların bazıları, dinin önemli davranış biçimlerinden Tanrı'ya şükretmeyi, hastalık sürecinde sıkça kullandıklarını belirtmiştir:

Şimdi şöyle biliyorsunuz şükür nedir bir nimete karşı duyulan duygu, yani o minnettir. Burada bir musibet söz konusu. İşte bu felaketin, musibetin daha ağır olmadığı için daha hafif olduğu için kimseye hastaneye düşmedik, entübe olmadık, falan tabii ki bunlarda da sürekli şükür söz konusuydu (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Yani şöyle başka bir çaremin olmadığını düşündüm. 10 gün içeride kaldım hastalığın geçmesini beklemekten başka çarem yoktu. Şükrettim, her zaman şükrediyorum (K5-Kadın, 51 Yaşında, Evli).

Yani o süreçte şükür oldu, sabır demeyelim şükür işte, dedim ya, Allah insana neler mesela tat duyusunu vermiş, koku duyusunu vermiş. Ne büyük nimetlermiş biz çok da önemsememişiz bunları. Ya da Allah insana sağlık vermiş ya ne güzel bir şey, insanlar geziyorlar, tozuyorlar, doğayı yaratmış. Ama şu anda ben bir şey yapamıyorum mesela ya da insan ne kadar kıymetli, yani bunu onu şey yapıyoruz anlatabildim mi? İnsan ne kadar kıymetliymiş. Çünkü insan yok etrafınızda. Ya bunların hepsi önemliydi yani (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Covid-19 hastalığı döneminde yaşanan izolasyon sürecinin ve bunun neticesinde sosyal yaşamdan uzak kalmanın katılımcıları çok derinden etkilediği görülmektedir. Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere, hastalık sürecinde yaşanan çaresizlik ve yaşamın, sağlığın kıymetini anlama duygularının daha çok dini

sorgulamaların yapılmasına vesile olduğu ve Tanrı'ya şükretme davranışının gösterilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Salgın sürecinde dini davranışlar ile bütünleşen bir diğer davranış modeli de dinin ahlaki boyutudur. Virüs yayıldığı müddetçe daha çok kişiyi etkilemiştir. Hem vaka hem ölüm sayısı artmıştır. Bu açıdan toplum geleneklerinin önemli bir boyutu olan norm ve değerler, dinin ahlak kurallarıyla bütünleşmiştir. Özellikle kul hakkı ile ilgili yapılan açıklamalar, salgının seyrini etkilemiştir. Bütün dini içerikli konuşmalarda virüsün bulaşırılığını ile ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bu süreçte toplumsal yapıda ön planda olan gelenekselleşmiş ahlak kurallarının din desteğiyle daha güçlü bir görünüm kazandığı söylenebilir. Ahlak kurallarından olan haksızlık yapmama, kul hakkına girmeme veya temizlik kurallarına uyma, hastalık olan mekânlardan uzaklaşma hususları, daha çok dini kurumların desteğiyle gündeme gelmiş ve buna yönelik tedbirler alınmıştır. Örneğin bu durum (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli) görüşüne şöyle yansımıştır:

(...)tedbiri alacaksın takdiri Allah'a bırakacaksın. Tedbirimizi alcaz, koronavirüs olmamak için maskeyse maske, temizlikse temizlik, hijyense hijyen her neyse bunların tedbirini alacaksın. Ha oldun mu? Oldunsa da onun gereği olan sağlık şartlarına uyacaksın, korunacaksın. Yani dinimizde de bir salgın bir hastalığa, vebaya uğradığınız zaman bir toplum içine çıkmayın, toplum içindeyseniz dışarıya çıkmayın, şehirdeyseniz o şehri terk etmeyin, şehrin dışına gelirse o şehirde veba varsa hastalık varsa o şehre girmeyin diyor Peygamber Efendimiz (A.S). Onun için bu kurallara bu şekilde uyulması gerektiği kanaatindeyim (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Salgın dönemi boyunca dini inancın, hem birey hem de toplum yaşantısında salgın ile mücadelede manevi anlamda başvuru olan önemli bir dayanak olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma çalışmanın kuramsal çerçevesinde de bahsedildiği üzere Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın başta sağlık merkezleri olmak üzere ve sosyal kurumlarında hijyen kurallarına çektiği dikkat örnek verilebilir. Bütün sektörlerde salgın kurallarına riayet etmeye dair eğitimler verilmiştir. Bu açıdan dinin, toplumsal davranışlar üzerindeki etkisi ve önemi salgın sürecinde bir kez daha görülmüştür.

Din, hastalık sürecinin her aşamasında kendisini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bu yönüyle din, tedaviye yardımcı olması açısından başvuru olan bir mecra

olmaktadır. Dini inanç ve tutumların, hastalık tedavisinde etkili olup olmadığını veya nasıl bir etkisi olduğunu anlamak çalışmanın ana problemi için önem arz etmiştir. Bu açıdan katılımcılara “Koronavirüsü atlatmanızda dini inancınızın etkili olup olmadığı hakkında ne düşünüyorsunuz?” Sorusu yöneltilmek suretiyle dinin, katılımcıların tedavi süreçlerine destek olup olmadığı anlaşılacak istenmiştir. Nitekim katılımcılar, bu soruya birbirilerinden farklı görüşler sunmuşlardır. Bu görüşlerden; a) dinin hastalık tedavisinde etkili olduğu, b) dinin hastalık tedavisinde tek başına etkili olmadığı ve c) dinin hastalık tedavisinde etkili olmadığı şeklinde üç alt tema belirlenmiştir. Dini inancın, söz konusu hastalığın atlatılmasında etkili olduğunu belirtenlerin çoğu, dinin, tedavide kendilerine psikolojik açıdan çok güçlü bir destek sağladığını ifade etmişlerdir:

Yani koronavirüs olsun ya da benzeri bütün sıkıntılarda dini inancın etkisinin büyük olduğuna inanıyorum. Bu yüzden de hani sürekli Allah’a inanan, İslamiyet’le müşerref olma noktasında hamd ediyoruz Allah’a. Yani birçok insan, bu nimetten mahrumdur ve onların psikolojik ve sosyolojik olarak geçirdikleri travmaları ve sıkıntıları atlatabiliyoruz en azından öyle bir sıkıntı yaşamadık. Onun için dini inancın sıkıntılar zamanlarında insanı motive etmesi hem teslimiyet noktasında, isyan etmeme noktasında hem de direnme noktasında etkisinin büyük olduğuna inanıyorum (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Yani bunu bugünkü modern tıp da söylüyor. Ne diyor, yani kişinin hastalığı yenmesindeki en büyük etken motivasyonunun yüksek olmasıdır, moralinin yüksek olmasıdır. Bu elbette insanın inançlı bir insanın motivasyonunu yüksek olması, moralinin yüksek olması, bunda önemli etkendir. Yani bunu genel olarak da söylüyorum. Yani ümitsiz olanın yeise düşen yeis nedir? Ümitsizlik demektir. Yeise düşenin yaptığı çabalar yaptığı ümitsizlik yeis hali onu çökertir, moralmen çökertir, vücutça çökertir, yani moralmen çökerten, çöken bir insan, her türlü çöker yani. Onun için dini inancın hastalığın atlatılmasında büyük etken olduğu inancındayım ben (...) ben hastalığı dini inancımdan dolayı atlattım hayır, böyle bir şey yok, dini inancım, benim motivasyonumu yükseltiyor, moralimi yükseltiyor, ümidim için bu da kişinin kuvvetli olmasını sağlıyor, manen kuvvetli olmasını sağlıyor. Bu da dolayısıyla hastalığı yenmesine vesile oluyor. Yani kuru kuru ben dua ettim şifa oldum böyle değil (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Burada katılımcıların ifadelerinden çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri de dini inancın, hastalığın atlatılmasında kişilerin inancını ve ümidini yüksek tutmasına vesile olduğu söylenebilir. Çünkü hastalık düzeyi, kişinin bedensel dirençliliğinden etkilendiği kadar, kişinin ruhsal/psikolojik halinin iyi oluşundan da

etkilenmektedir. Bu durumun (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli) ifadesinde, “*bugünkü modern tıp da söylüyor*” söylemi kullanılarak dini inancının, hastalık sürecinde umudunu güçlü tutarak bedensel olarak çökmesinin engellemesinde önemli olduğu görülmektedir. Katılımcı, hastalığı sadece dini inanç sayesinde atlattığını, dinin burada motivasyonunu yükselten önemli bir etken olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra dini inancın hastalık tedavisindeki önemli bir diğer etkisi ise isyanı engellemesi ve hastalığa direnmesine destek olduğu görülmektedir. Örneğin (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli)’e göre günahlarının bağışlanmasına vesile olduğuna dair inancının hastalığı daha kolay atlattığında etkili olduğu anlaşılmıştır.

Bunun yanı sıra katılımcıların çoğu, dinin tedavideki psikolojik katkılarına değinmiştir. Dinin motivasyon üzerindeki olumlu etkilerinden biri de hastalığı rahat atlattığını sağlamasıdır. Katılımcılar, dini motivasyonla hastalığı rahat atlattıklarını şöyle dile getirmişlerdir:

Ben her anın dini hayat üzerinde etkili olduğunu düşündüğüm için biraz daha motivasyonumun yüksek olması, dini hayatın eğer motivasyonunuz yüksekse aslında hani diyorlar ya bütün hastalıklar aşılır. Dolayısıyla dini motivasyonsuz hiçbir şey olmayacağını düşünüyorum ve ben dini motivasyonla hastalığı çok rahat atlattığımı düşünüyorum (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

Tedaviye başlıyorsun. Tedavi başarılı olabilir, başarısız da olabilir, doktorların elinde olan bir şey değil. Doktorlar süslü kelimeler söylüyorlar (...) diyor ki, bu hasta yüzde yüz ölecek diyor, sapasağlam çıkıyor hastaneden. Diyor ki, yüzde yüz yaşar diyor, adam ölüp çıkıyor ya dolayısıyla yani bunun matematiksel bir izahı yok. Tamam, kendilerince bir nizam tutturuyorlar tamam mı? Bu benim için de öyle, yani ben şimdi hastalığa yakalandım (...)doğal olarak da hastalığı atlattınca aslında bir bakıma şey yapıyorsun orada, bir dini inancın oluyor kesinlikle var yani. Onu zaten yadsıyamayız, inkâr edemeyiz, yani onu. Ya inanç olmadan zaten hastalığı atlattamazsın(...) (K9- Erkek, 41 Yaşında, Bekâr).

Tabiki şundan dolayı, insan Rabbi’ne iltica edip ondan yardım istemesi kadar doğal ne olabilir. Yani o süreçte her seferinde de Cenabı Allah’tan; Ya Rabbi, bana sağlık, sıhhat nasip et diye dua etmişimdir ve onun etkisi olduğunu düşünüyorum iyileşmemde (K16-Erkek, 58 Yaşında, Evli).

Görüşmelerde öne çıkan bir diğer husus, modern tıbbı karşı duyulan şüphenin, dine farklı bir boyuttan bakmayı gerekli kıldığıdır. Zira (K9- Erkek, 41 Yaşında, Bekâr) “*Tedaviye başlıyorsun, tedavi başarılı olabilir, başarısız da olabilir; doktorların elinde olan bir şey değil, doktorlar süslü kelimeler söylüyorlar*” ifadesi,

modern tıbbıya yönelik şüpheyi anlamak için son derece önemli bir ifadedir. Bu noktada dini inanç, yitirilen iyileşme inancını geri getiren ve yüksek tutan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca hastalık tedavisinde uygulanmak üzere birçok farklı yöntemle başvurulmuştur. Bu noktada inanç, geleneksel kültürlerin kullandığı yöntemlerden biri olmuştur. Tedavi yöntemlerinin çeşitliliğine paralel olarak dini inanç sistemlerine duyulan ihtiyaç günümüze değin varlığını devam ettirmiştir. Özellikle dua başta olmak üzere dini ibadetler, hastalık dönemlerinde insanların başvurduğu önemli değerlerdir. Duanın hastalık tedavisindeki önemi, katılımcıların ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

Örneğin Illich'in belirttiği gibi, ağrı ile başa çıkmada geleneksel güçten kaynaklanan farklı ifade biçimleri de vardır ve bunlar "sabır", "tevekkül", "kendine hâkim olma" gibi ifadelerdir. Bu ifadeler, ağrı ile yüzleşmeyi ve ağrıya alışılmayı sağlar. Ona göre "dua" da ağrıyı katlanılabilir kılan araçlardan biridir (Illich, 2014: 90). Bu açıdan dini inanç ve tutumların özellikle tedavi dönemlerinde acıyı dindirmede etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak günümüzde ağrıların kaynakları ve yaşanma biçimleri de dönüşmektedir. Nitekim Illich'e göre ağrılar, insan eliyle oluşan acılara dönüşmekte ve doğal görünümünden "endüstriyel gelişim stratejilerinin yan ürünü" görünümünü kazanmaktadır. Böylece tıbbi ilaçlara ve hastanelere olan istek de artmış olmaktadır. Geleneksel kültürlerde ağrıya dayanmak için "psikoterapi" veya "inanç sistemleri" ön planda olup ölüm olgusu, her halükarda yaşanılacak olan bir durumu yansıtırken, 20. yüzyılda ağrı, dayanılmaz bir acıyı anlatmak ile birlikte hemen çözülmesi gereken "acil bir durum"u ifade etmektedir (Illich, 2014: 90-91). Bu bağlamda hasta ve doktor dilinin birbirinden farklı olmasının hastalığa yüklenen anlamı da değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda hastanın anlamadığı teknik terimlerde açıklanan hastalık dili, hasta bireyi hastalığa karşı tedirgin etmek ile birlikte kendi inancına sığınmasını sağlamaktadır.

Günümüzde modern tıbbıya yönelik bireylerin duyduğu şüphelerden biri de Covid-19 salgın sürecinde ortaya çıkmıştır. Özellikle teknoloji aracılığıyla dünyanın her yerinde izlenen salgın ölümleri, modern tıbbıya yönelik şüpheyi arttırmıştır. Bu

hastalık (K9- Erkek, 41 Yaşında, Bekâr) ifadesinde de görüldüğü üzere, geleneksel inanç yapılarının tedavideki yerlerini halen koruduğunu göstermektedir. İnanç yapılarının tedavideki önemi (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli)'nin hastalık nedeniyle dini pratiklerini gerçekleştirememesinin tedavisini olumsuz etkilediğine dair görüşünde somutlaşmaktadır:

Şimdi ramazan ayında hasta olduğumuzu söyledim. Ramazan ayında hani hastalıktan dolayı oruç tutamamak bizi biraz etkiledi o dönem, yıprattı. Ondan sonra biraz atlattıktan sonra oruç tutmaya başlayınca daha da böyle kendimizi pozitif hissettik ama o hastalıktan olayı oruç tutamama bizde bağlı bir şey değildi. Ama o anda elimizde olmayan nedenlerle oruç tutamıyorduk. O bizi çok duygusal olarak pozitif [düzelterek] negatif olarak etkiledi. E.. tabiki oruç tutmak, namaz kılmak, bir dua olarak Yaradan'a sığınmak her zaman pozitif olarak insan olarak bizi olumlu yönden etkiliyor (K17-Kadın, 44 Yaşında, Evli).

Covid-19 salgını, en çok yarattığı korku ile insanları etkilemiştir. Katılımcılardan (K14-Erkek, 44 Yaşında, Evli) dini inanç ve pratiklerin hastalığı yenmesi üzerinde kesinlikle etkili olduğunu ve dini inancına sığınmaması durumunda hastalığın ölümle sonuçlanabileceğini belirtmiştir:

Yani sağlıkta şöyle bir şey vardır. Sürekli gerçek bir hastalığa ilaç denilip bir şeker ile tedavi edilen (...) Yani bu iş tamamen biraz zihinsel bir şey zihnen psikolojik olarak belki hastalığı yenebileceğine inanan insanlar bu hastalığı yenmiştir. Dini yaşantının da bu anlamda hastalığı yenme noktasında önemli bir yer tuttuğunu kendi hayatımda gördüm inanmasaydım, sadece hastalık boyutuyla fen ilmi diyim sağlık ilmi üzerinden baksaydım bu hastalığın beni ölüme götürebilme ihtimali bile ölümle sonuçlanırdı ve ben ölen birçok insanın belki korku nedeniyle psikolojik olarak çökme nedeniyle öldüğüne inanırım (K14-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Katılımcının ifadesi, dinin hastalık dönemlerinde tedaviye olan katkısını anlamak için oldukça önemlidir. Bu anlamda inancın, hastalık psikolojisini olumlu açılardan etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıktığı denilebilir. Katılımcılardan bazıları ise hastalık döneminde yardım istemek için dine sığınabileceği ve bu durumun kendilerini güçlü kıldığını, ancak hastalığın ortadan kalkmasının tıbbi tedaviler ve uzmanların tavsiyelerini uygulamak üzerinden gerçekleşebileceğini belirtmişlerdir. Buradaki görüşlerden bilimsel çalışmalardan, bilimin ışığından yararlanmanın gerekli olduğunu görmekteyiz.

Dini inancın tek başına bir etkisi olmadı. Çünkü ben hayatımı zaten onun üzerine kurdum. Yalnızca dini açıdan atlattım demiyorum yani tıbbın, doktorların dediklerini de dikkate aldım (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Yani bu hastalıkla başa çıkmada kesinlikle bu yani başa çıkmanın bu pratiklerden ziyade ilaç ya da hastalığın ortadan kaldırmasını beklemek şeklinde oldu. Yani sadece işte bu hastalandık pratik yapalım kurtulacaz anlamında değil. Ben işte bu noktada işte başta da belirttiğim o rasyonel boyuta başvurmamız gerektiğini düşünüyorum. Evet, düşünme anlamında ya da duygusal anlamda evet Allah'ı düşünebiliriz. Ondan yardım isteyebiliriz. Ama sonuçta bunun yine ortadan kaldırması yine günlük hayattaki eylemler üzerinden olmalı. Dolayısıyla bunun da yine işin uzmanlarının onların bize söylediği bilimsel çalışmalardan yani medet ummalıyız diye düşünüyorum(...) (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Bu her iki görüşteki ortak sonuç, dini inancın psikolojik iyi oluşu sağladığı, ancak tedavide tek başına yeterli olmadığıdır. Nitekim tedavi de bilimin, uzmanların, tıbbi ilaçların önceliği vurgulanmaktadır. Dini inanç ve pratiklerin hastalığı yenmek için tek başına etkili olmadığını, tıbbi tedavinin öneminin ve gerekliliğinin yadsınamayacağını belirten katılımcılar, aynı zamanda tedavide beden dirençliliğinin önemine de değinmişlerdir.

Yani ben şunu söylüyorum, yani bir dini ritüelin insanı iyileştirmede yüzde yüz etkin olduğuna ben inanmıyorum. Yani yüzde yüz kısmı şey yapmaz yani bunun ilaç etkisi vardır, ilacın etkisi vardır, işte efendim insanın bedensel direncinin etkisi vardır, moral desteğe ihtiyacın şey etkisi vardır. Ama yüzde yirmi de işte efendim şeye girersem yani tabii bu bu hastalık tabii moralle beraberdir. Yani moral yoksa hastalığın bizzat şeyi değil dolaylı olarak yani destek oluyor bu ibadet dediğim şey yani yüzde yirmi oranında evet bu ibadet iyileşmemde, psikolojik olarak iyileşmemde yardımcı oldu diyebilirim yani (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere katılımcıların bazıları dinin, tedavilerine olumlu katkısının olduğunu belirtirken bazıları ise dinin tek başına etkili olmadığını söylemişlerdir. Dolayısıyla tıbbi tedavilerin önemine değinmişlerdir. Bunun aksine bazı katılımcılar ise hastalık tedavilerinde dini inancın etkili olmadığını belirtmişlerdir ve dini açıdan bir değerlendirme yapmamışlardır. Katılımcıların buna yönelik ifadeleri şöyledir:

Dini inançla ilgisi yoktur. Bu fizyolojik bir olaydır ve insan bedenine musallat olan bir virüs, o virüsün sizin bağışıklık sisteminizle savaşması durumu söz konusu. Bedeniniz ona ne kadar karşı dayanıklı, dirençli siz ne

kadar sağlıklı gıda almışsınız ne kadar siz zararlı gıda tüketiyorsunuz. Bu bilinçlilikle alakalı olan bir şeydir. Dini inanç başka bir faktör (K11-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Dediğim gibi yani bence etkisi olmadı. Hani inanıyorum diye ay ben çok rahat atlattım kolay atlattım diyemem. Belki de dini yönü çok güçlü biri çok ağır atlattı ya da işte tam tersine hafif atlattı. Ama bu onun dini yönü çok güçlü, maneviyatı çok güçlü diye hafif atlattığını açıklamaz. Dediğim gibi hani bir fark olmadı öncesi sonrasında ya da inancımın bir etkisi olmadı. Ben öyle düşünüyorum (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekâr).

Katılımcıların ifadelerinden, hastalık tedavisine sadece bilimsel açıdan yaklaştıklarını görmekteyiz. Bu noktada özellikle salgın gerekliliklerinden olan aşı, izole olmak ve beden dirençliliği gibi etkenlerin tedavi süreçlerinde gerekli ve etkili olduğu anlaşılmaktadır. Böylece hastalık tedavisinde dine, doğrudan veya dolaylı olarak başvurulmadığı görülmektedir.

Dinin hastalık tedavisindeki etkisi, katılımcıların hastalık sonrası dini yaşantılarında herhangi bir değişimin olup olmadığını anlamayı önemli kılmaktadır. Bu noktada katılımcılara “Koronavirüs hastalığı geçirmeden önce ve geçirdikten sonra dini yaşantınızda nasıl değişimler oluştu? Sorusu yöneltilmiştir. Bu bağlamda katılımcıların çoğu koronavirüs öncesi ve sonrasında dini yaşam biçimlerinde söz konusu farklılıklar olmadığını ifade etmiştir. Dini yaşantılarında herhangi bir değişiklik olmadığını belirten katılımcılar, hastalık öncesinde de zaten mevcut dini yaşantılarının olduğunu ve bunun hastalık sonrasında da devam ettiğini belirtmişlerdir. Bu noktada mevcut dini yaşantılarında bir değişim olmadığını belirten bazı katılımcıların görüşleri şöyledir:

Hastalıktan korkum olmadığı için inancım gereği insanların vakti zamanı gelince ölümün hak olacağını bildiğim için Covid'den öleceğim gibi bir endişem olmadı. Hayatımı, dini inançlar çerçevesinde yürüttüğüm için(...) hastalıklar olabileceğini düşünüyorum. Bu yüzden Covid'in ayırıcı bir etkisi olmadı bende. Bu yüzden Covid öncesi ve sonrası bir değişim olmadı dini yaşantımda (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Hiç olmadı. Dedim sadece hastalık süresi esnasında zikri artıyor o kadar. Hastalık geçtikten sonra ayetle hadistir gemi karaya çıktıktan sonra artık o şey azalıyor o irtibat Allah ile olan ilişki azalıyor tuhaf bir şekilde bu da fitratla alakalı bir durum (K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

O anlamda bir farklılık yok. Zaten ibadetlerimi yapan biri olduğum için o zaman da yine rutin bir şekilde devam etti. Ee birazcık daha fazla dediğim gibi yani olmuşsa bile ibadetler konusunda toplu bir ibadet yapma

şeklinden dolayı farklılık olmuş olabilir. Teheccüd namazlarını da hep beraber kılıyor olmak yani aşırı bir farklılık olmadı. Hani bunu şöyle söyleyim dini inanca sahip olan ve dini ibadetlerini yapan bir birey olduğumuz için hani çokta aşırıya olmadı (K13-Kadın, 30 Yaşında, Bekâr).

Katılımcılardan bazıları ise yaşantılarında sadece dini sorgulamalar açısından değişiklikler olduğunu belirtmiştir:

Bana göre bir fark yoktu. Ama şöyle, şöyle bir şey var yani işte Allah'ın gücünü anlama noktasında yani her şey olabilir, yani inanç noktasında olabilir ama pratikler anlamında şey olmadığını düşünüyorum. Yani bir değişiklik olmadığını düşünüyorum. Ama düşünme yönünden inanç boyutunda etkiliyor. Yani düşünüyorsunuz sebebi nedir, Allah'ın gücünü, bunun sebebi, tekrar olma ihtimali, bundan olumsuz etkilenen insanlar nasıl başa çıkma gibi şeyleri düşünüyorsunuz ama dediğim gibi bu daha çok dinin pratikleri üzerinden ziyade daha çok düşünme yönünden etkilediğini düşünüyorum (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Yok, fark oluşmadı. Ama dedim içerik değişebiliyor. Aynı ibadetler oluyor ama hastalık sürecinde biraz daha insan duygusallaşabiliyor. İçerik değişebilir ama süreç devam ediyor. Yeni bir şey yapmadım ama eski şeyler biraz daha kaliteli oldu diyelim yani belki evet (K15-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Hastalık dönemi öncesi ve sonrasında daha çok dini inanç boyutunda farklılıkların olduğunu ifade eden katılımcılar, yaratıcının gücünü anlama gibi düşünce biçimlerine dikkat çekmişlerdir. Katılımcıların hastalık sonrası dini yaşantılarında olumlu veya olumsuz gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Örneğin hastalık sonrası dini yaşantıdaki olumlu değişimlerin aksine (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli) ilginç bir bakış açısı sunmuştur. Ona göre modern dönem hastalıkları içerdiği tehlikeler ile dini yaşantıyı bireyselleşme noktasında etkilemektedir. Böylece Covid-19 sonrası dini yaşantısındaki değişimi şöyle ifade etmektedir:

(...) yani bu bulaşıcı hastalıklar var vs. Çünkü geçmişte yediğimiz şeyler doğaldı belki bizi koruyordu. Ama şu anda her şey genetiği değiştirilmiştir yani bozuk şeyler, suni şeyler. Dolayısıyla bu vücudumuzu koruyamıyor dolayısıyla o bulaşma riski çok daha fazladır. Onun için safları sıkılaştırın kısmı artık biraz sanki korku vermeye başladı açıkçası yani bizi toplumsallıktan bireyselliğe çevirdi(...) (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Özellikle hastalık sürecinde yaşadığı endişelerin devam ettiğini söyleyen katılımcı, dini ibadet mekânlarına gitme sıklığında azalma olduğunu ifade etmiştir.

Bundan dolayı Covid-19 salgın hastalığının dini yaşantıyı hem olumlu hem de olumsuz açılardan etkilediğini söylemek mümkündür. Kısacası hastalık öncesi ve sonrasında dini yaşantıdaki değişimler incelendiğinde katılımcıların çoğu, dini yaşantılarında farklılıklar olmadığını belirtmiştir. Bu noktada hastalık öncesi mevcut dini yaşantıları olduğu için değişimler olmadığını belirten katılımcılar olduğu gibi dini bir yaklaşım benimsemedikleri için ne hastalık öncesi ne de hastalık sonrası yaşantılarında değişim olmadığını ifade eden katılımcılar da olmuştur. Katılımcıların bazıları ise yalnızca ibadetlerin içeriklerinde değişimler olduğunu ve dini sorgulamalar yaptıklarını söylemişlerdir.

3.3. Katılımcıların Koronavirüs Nedeniyle Kamusal İbadetlerin Yapılamamasına Verdikleri Tepkiler

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de toplumu etkisi altına alan koronavirüs salgın hastalığının kontrolünün sağlanmasına yönelik çeşitli tedbirler alınmıştır. İnsanlar arasındaki ilişki ve iletişim biçimlerinde yaşanan beklenmedik değişimlerin söz konusu olduğu bu dönemde, fiziki mesafelerin ve kısıtlamaların uygulanması, salgının kontrolünün sağlanmasına yönelik atılan en önemli adımlar olmuştur. Böylece oluşturulmuş olan bu yeni düzene ve koşullara ayak uydurmak için toplumsal kurumların gücünden yararlanılmaya çalışıldığı söylenebilir. Dolayısıyla toplumsal kurumlar, bir nevi birbiri ile etkileşim içerisinde hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında hiç şüphesiz dini inancın, söz konusu sürecin kontrolü ve yönetiminde önemli rolü olduğu görülmektedir.

Salgının kontrolünde dini kurumlar, tüm dünyada toplumları tedbir almaya davet etmiştir. Dolayısıyla dinler, hem salgının seyrinden hem de salgın kısıtlamalarından doğrudan etkilenmiştir. Toplumsal yaşamın önemli bir bileşeni olan dini gereksinimler, kısıtlamaların uygulanması ile farklı görünüşleri ve uygulamalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece dini ibadet mekânlarının, salgın kısıtlamalarından etkilenen en önemli yapılar olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bulguların bu bölümünde katılımcılara “Salgının kontrol altında tutulması nedeniyle uygulanan kısıtlamalar dini yaşantınızı nasıl etkiledi?” sorusu yöneltilerek

kısıtlamalar nedeniyle dini yaşantılarında gelişen değişimlere verdikleri tepkilerin incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu bağlamda araştırmaya katılanların ifadelerinden dini yaşantının, salgın kısıtlamalarından etkilenme biçimlerine yönelik iki alt temaya ulaşılmıştır. Bunlar a) kısıtlamaların dini yaşantı üzerindeki olumsuz etkileri ve b) kısıtlamaların dini yaşantıyı etkilememesidir. Öncelikle salgın kısıtlamalarının olumsuz etkilerine bakıldığında, bu süreçte dini inanç için önemli kutsal mekânlardan olan camilerin bir süre toplu ibadete kapatılmasından dolayı olumsuz etkilendiğini belirten katılımcılar olmuştur. Örneğin katılımcılardan (K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli), ağır bir hastalık döneminden geçtiğini belirterek dini kısıtlamaların uygulandığı dönem içerisinde toplu ibadetlerden mahrum kalmanın, hastalık sürecine olan etkilerini şöyle belirtmiştir:

Müslümanın diğer kardeşlerinin hal ve hareketlerinden haberdar olmasını sağlayan en önemli etkenlerden birisi cami, cemaattir, yani beş vakit namazdır (...)Toplumsal ne diyelim hem yardımlaşmanın hem toplumsal aitliğin tabiri caizse önüne ket vurdu bu camilerin kapatılması(...) Elbette çok etkiledi. Netice itibariyle kişinin camideki nefes alışverişiyle yani oradaki ortamla dışarıdaki ortam bir değil. Orda insan en azından camide çok tuhaf bir şeye gelir. Ama bu yine tavsiyedir. Dini bir tavsiyedir, omuzların mümin kardeşinin omuzuna değdiği an bile belki yani nasıl bir enerjiyse rahatlıyorsun(...)(K3-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Katılımcının bu ifadesi, toplu ibadetlerin gerçekleştiği camilerin, cami cemaati açısından nasıl psikolojik bir rahatlama yolu açtığını ve dolayısıyla camilerin, kişilerin dini ibadetleri için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hiç şüphesiz camilerin birey ve toplum yaşantısındaki yeri önemlidir. Camiler, kiliseler, mescitler gibi dini ibadet mekânları, bireyleri bir araya getiren ve onların ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmelerini sağlayan en önemli dini ortamlardır. Bu yüzden salgın sürecinde kutsal mekânların ibadete kapatılması bazı tepkilere neden olmuştur. Nitekim araştırmamıza katılanlar da camilerin kapatılmasından duygusal olarak çok etkilendiklerini belirtmişlerdir. Örneğin katılımcılardan bazıları, bu süreçte ibadet mekânlarından uzak kalmanın olumsuz etkilerini şöyle ifade etmektedir:

Ya mesela o üzücü ya. İnsan cumayı özleyiyor bir noktadan sonra. Hadi beş vakti kendi evimizde kılak [gülerek] (...) Yani o camiye insan özleyiyor bir noktadan sonra. Mesela teravih olmaması falan kötü olmuştu(...) İnsanlar birbirine yabancılaşmışlardı. İnsanlar birbirinden korkmaya başlamışlardı. Muhtemelen 21. yüzyılda insanların ilk defa birbirinden korktuğu yegâne şeydir Covid. Yani sen kendi annene yaklaşıyorsun, babana yaklaşıyorsun mesela(...) (K9- Erkek, 41 Yaşında, Bekâr).

Mesela toplu ibadetler engellendi o zaman gidemedik. Cuma namazı bile o zaman kılınmadı. Sonra açık alanlarda kılınma oldu. Sonra cemaat özelliği kalmadı. Mesafeler korunmuş oldu. Tabi bu insanı duygusal olarak şey yaptı, yani etkiledi bizleri o şeyler cemaat olamama bir araya gelememe tabi ondan evet etkilendik (K15-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Katılımcılar, salgın nedeniyle uygulanan cami kısıtlamalarının dini yaşantılarındaki olumsuz etkilerine en çok duygusal hususa dikkat çekmişlerdir. Salgın döneminde toplu ibadetlerden uzaklaşılması, kişileri duygusal açıdan etkilemekle beraber hem toplu ibadete katılamamanın yarattığı üzüntü hem de katılabilme korkusu ile virüs bulaşmasından doğan bir tedirginlik yaşadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin katılımcılardan bazıları, dini yaşantılarının kısıtlamalardan etkilenmemesine rağmen hem ibadet mekânlarına gidilememesi hem de kutsal ve özel günler için önemli olan dini değerlerdeki değişimlerin kendilerine olan etkilerini şöyle ifade etmişlerdir:

Yani camilerin o süreçte kapalı olması, cemaatlere gidilip gelinmemesi tabiki üzüyor insan. Yani ha bu hiç camiye gitmeyen birisi de o sırada camilerin kapanmasına üzüliyordu, yani dini ritüeller çünkü cami bizim dinimizde önemli bir yer tutar. Dini inançlarımızda cemaatle kılınmasa bile yani git ben camiye çok fazla gidip namazı camide kılan bir insan değilim tabiki cumaları gideriz de. Ancak vakit namazlarında bile şey olmaması insanı üzüyor yani kimse gitmemesi insanı üzüyor tabiki (...)birisi mesela bayrama gelmişti hatırlarsınız. O zaman hasta değildim ben hastalık vardı. Yani insan ister istemez duygulanıyor. Yani her sene böyle bir canlılık oluyor bakıyorsun yani bir bayramlardır, cemaattir, bayram namazıdır, cuma namazı. Bunlar İslam'ın şairidir yani İslam'ın alametidir. Müslümanlığın alametidir. E bunların yapılmaması, insan Müslüman olarak üzüyor tabiki (K2-Erkek, 57 Yaşında, Evli).

Salgın döneminde, toplum yaşantısında önemli bir yeri olan dini değerlerdeki değişimler, dini mekânlardan ev ortamına kayan bir dini yaşantıya da neden olmuştur. Bu noktada katılımcıların ifadelerinden anlaşılan, kısıtlamaların olumsuz etkilerinden birisinin de sosyal ilişkileri zayıflattığına yöneliktir. Örneğin bazı

katılımcılar, özel dini günlerin de kısıtlamalardan etkilendiğini böylece sosyal yaşamı olumsuz etkilediğini belirterek bu duruma üzüldüklerini ifade etmişlerdir:

(...)Bayramlarda tabii ki şey oldu gidip gelemiyorsun kapamadan dolayı. Orada bi akraba bağları bence baya zedelendi. Zaten o iki yıllık süreçten sonra artık görüşmemeye başladık insanlarla. Belki böyle bir etkisi olmuştur(...) Gidip gelmemeye başladık. İnsanlarla görüşmemeye başladık. Arkadaşlarımızla, akrabalarımızla ve sonraki süreçte de ihtiyaç duymadık belki o duruma alıştık(...)Adaptasyon süreci çok hızlı gerçekleşti. Belki telefonlara özellikle çok fazla ekrana bakmaya başladık. Çünkü dersler online her şey online idi. O sıra evet akrabalık ilişkilerini zayıflatmış olabilir böyle (K20-Kadın, 26 Yaşında, Bekar).

Olumsuz etkiledi tabii ki de. Yok, İslami birlikteliğin olmayışı insanı gerçekten bi garip hissettirdi. Daha çok yalnız hissediyor insan böyle durumlarda. Ama yine bir avantaj aileyle beraber geçirilen zamanda hep beraber ramazanın geçirilmesi yine birlikte vakit geçirmek tabii ki de çok olumsuz olmasına rağmen toplu ibadetleri yapamamamız büyük bir olumsuzlukken elimizde olanlarında kıymetini bilmeye başladık bence (K13-Kadın, 30 Yaşında, Bekâr).

Bu ifadelerden de görüldüğü üzere salgın döneminde uygulanan kısıtlamalar, toplumsal yaşantıda önemli bir yeri olan dini gelenekleri ve alışkanlıkları ziyadesiyle etkilemiştir. Katılımcılardan bazıları buna örnek olarak bayramları ve akrabalık ziyaretlerini göstermektedir. Katılımcıların ifadelerinden anlaşılan ilginç bir husus ise bu durumun salgın sürecinden sonra da devam ettiği ve bir alışkanlığa dönüştüğüdür.

Dolayısıyla bu süreçte kutsal mekânların ve zamanın hem kullanımı hem de anlamı değişmiştir denilebilir. Covid-19 salgını, dış ve bireysel bölgeleri birbirinden ayırmıştır. Bu belirgin ayırım sorgulama dönemine geçilmesini sağlamak ile birlikte dışarıya yeni anlamlar kazandırmıştır. Böylece bu değişim insan hayatına da yansımıştır (Tekçe, 2021: 56). Bireysel ve toplumsal alan arasındaki bu ayırım dini yaşantıda, dini kutsal günler veya ibadet mekânlarındaki sınırlamalarda kendini göstermiştir. Bu ise dinler için önemli olan insan ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir.

İml, salgın sürecinde yaptığı çalışmasında, insanların güvenlik açısından tedirgin ve anlam arayışı sürecinde olduğunu, pandemi döneminde çözüm arama yollarına başvurduğunu belirtmektedir. Yazar'a göre pandemi koşullarından ötürü aynı dine mensup kişilerin birbirinden ve dini ritüellerden uzaklaşması toplumsal

bütünlüğü zarara uğratabilmektedir. Bu yüzden McLuhan'ın belirttiği gibi “dini paradigma ve algılama” şekilleri farklı olacaktır. Bireyler anlam arayışından vazgeçemedikleri için yeni yollar aramaya çalışacaktır ve teknoloji bu süreçte önemli bir aktör ve araç olacaktır (İmıl, 2020: 85-86). İmıl'ın bu söylemi, katılımcıların görüşlerinde de somutlaşmıştır. Bu açıdan günümüz salgın etkilerinin azaldığı süreçte bunun gerçekleştiğini de görmekteyiz.

İnsan ilişkilerinin ve dini yaşantıdaki önemli formların sıradanlaştığı salgın döneminde yeni duruma alışmada zorlukların yaşandığı görülmüştür. Örneğin katılımcılardan (K21-Erkek, 55 Yaşında, Evli) kısıtlamalardan dolayı bayramların eski yaşantısından farklı olduğunu, oruç tutmak gibi dini gereksinimlerin eksik biçimlerde yaşanmasının kendisini duygusal olarak çoraklaştırdığını ve eskisi gibi manevi tat alamadığını belirtmiştir:

İnsanlar bir araya gelmedikleri için hani işte diyelim ki sohbetler yapıyorlar. İşte diyelim ki cuma sohbetleri oluyordu (...) o sohbet ortamının getirmiş olduğu o pozitif enerjiden mahrum kaldı, daha kendiyile baş başa kaldı. Korur, yani din aslında insanı dış dünyaya karşı bir koruma kalkanı oluşturur. Yani işte gelen kötülükler ve içten gelen kötülükler, içten ve dıştan gelen kötülükler karşı koruma kalkanı olur. İşte dini günler işte belirli dönemlerde özellikle bir araya gelmeler şimdi tek başına kalınca hem içten hem dıştan gelen saldırılara karşı zayıfladı. Onun için çatışmalar, kavgalar, boşanmalar arttığını düşünüyorum ben (...) Üçüncü bir gözü kaybettik toplumun(...) ve sosyal çevre sosyal medya, sosyal çevre yerine sosyal medyaya girdi (...) gözlemlerimden çıkardığım sonuç (K21-Erkek, 55 Yaşında, Evli).

Bana göre hani daha çok insani, insanlar arası ilişkileri etkiledi. Yalnızlaşmak demek ya da kabuğuma çekilmek mesela insanları daha çok bir nevi bencilleştirdi onu da düşünebiliriz (...) Ya insanlar genel anlamda şu süreçte yani bence yani din açısından da olabilir ama daha çok sosyal anlamda yalnızlaştırdı. Bunun da dinden bağımsız olduğunu söyleyemeyiz yani. Çünkü insanlar yalnızlaştığında ya da bu bir araya getiren şeyler ortadan kaldırıldığı, kalktığında dinin günlük yaşamdaki şeyleri mesela yardımlaşma ya da bu tarz şeyler bir nevi ya da mesela akraba ziyaretleri, hasta ziyaretleri gibi şeyler belli bir anlamda geçerliliğini biraz yitiriyor (K10-Erkek, 39 Yaşında, Evli).

Her iki görüşmeden, salgının yalnızca dini pratiklere olumsuz etkilerinin olmadığı sonucu çıkarılabilir. Çünkü bununla birlikte toplumsal açıdan gelenekselleşmiş önemli dini değerlerin dönüşümü de söz konusudur. Katılımcılar, gerek yaşantılarından gerek gözlemlediklerinden yola çıkarak bu durumu dile

getirmişlerdir. Katılımcılardan (K21-Erkek, 55 Yaşında, Evli) “*üçüncü bir gözü kaybettik toplumun*” ifadesi ile dini yaşantı için toplumdaki bir aradalığın kaybolmasının ve bunun sosyal medya ile giderilmeye çalışılmasının gündelik yaşantıyı gittikçe olumsuz etkilediğini gözlemlerinden yola çıkarak anlatmaktadır. Nitekim bu etki, salgından dolayı eve kapanma ortadan kalktığına da devam etmiştir.

Sosyal medya, hem ilişki ve iletişim biçimlerinin zayıflamasına neden olmakta hem de salgının gösterim biçimini etkilemektedir. Böylece medyanın aracılığıyla göstergelerin ekrandaki inandırıcılığının salgın sürecinde nasıl etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira katılımcılardan (K12-Kadın, 50 Yaşında, Bekâr) vurguladığı ilginç noktalardan biri de sosyal medyada salgının gösterim biçimidir. Ona göre aslında Covid-19 salgınına diğer salgın hastalıklardan farklı kılan sadece sosyal medyadaki görünümü ve yarattığı korkudur. Bu noktada katılımcı, dini yaşantısında büyük problemlere neden olan kısıtlamalardan dolayı duygusal ve manevi açıdan haz alamadığını belirterek avantajları olduğu kadar dezavantajlarının da olduğunu söylemiştir:

(...)insanlar bir kere en başında biz kendi dinimiz açısından düşünelim. Bizde toplu ibadet etmek çok kıymetlidir. Yani bir teravih namazlarına gitmek, bir camiye gitmek bir cumaya gitmek bizde önemlidir. İnsanları bundan mahrum bıraktığınız zaman dini değerlerinizi geriletmiş oluyorsunuz. Bir bayram ziyareti, bunlar da aslında dini geleneklerin içerisine giriyor. Bayram, ramazanda misafir ağırlamalar. Siz bunları kısıtladığınız zaman insanların dini duygularına da sekteye uğratiyorsunuz (...)Haz alamadım, ne ramazandan ne bayramından ne hiçbir şeyinden haz alamadım. Yani duygusal açıdan haz alamıyorsunuz. Yani o maneviyatı soluyamıyorsunuz(...) (K12-Kadın, 50 Yaşında, Bekâr).

Katılımcının ifadesi, Covid-19 salgın kısıtlamalarının dini geleneklere olan etkisini anlamak açısından son derece önemlidir. Tezin kuramsal çerçevesinden itibaren ele alındığı üzere, toplumsal yaşantıda ölüm tehdidi ile ciddi bir korku ortamı yaratan ve tehlikeli bir nesne haline bürünen Covid-19 virüsü, olağanüstü bir durum olarak izah edilmiştir. Dini yaşantı için önemli olan değerlerin değişiminde kısıtlamaların belirleyici olduğu yapılan görüşmelerden de anlaşılmıştır. Katılımcının ifadelerinden, kısıtlamaların dezavantajlı yönü olan eve kapatılmanın, dini mekânları

olduğu gibi din için önemli ve anlamlı olan akraba ziyaretleri ve özel dini günleri de olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır.

Salgın kısıtlamalarına verilen dini tepkiler incelendiğinde bunların daha çok toplu ibadetlere katılamamaktan kaynaklı duygusal tepkiler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Duman'ın yapmış olduğu çalışmada da dini tedbirlerin salgın dönemindeki olumsuz etkilerine bakıldığında, dini pratiklerinin gerçekleşme biçimlerine haz alamama ve yalnızlık gibi benzer olumsuzlukların eşlik ettiği görülmüştür (Duman, 2021: 103).

Kısıtlamaların dini yaşantı üzerindeki etkileri incelendiğinde oluşturulan bir diğer alt tema ise kısıtlamaların dini yaşantıyı etkilemediğine dairdir. Nitekim kısıtlamaların dini yaşantılarında herhangi bir değişim yaratmadığını belirten bazı katılımcılar, kısıtlamaların gerekliliği ve olumlu sonuçları üzerinde durmuşlardır. Bu noktada söz konusu kısıtlamaların dini yaşantılarını etkilemediğini aksine bulaşıcılığın azaltılması için gerekli olduğunu belirten katılımcıların ifadeleri de şöyledir:

Olması gerekendi. İnsanların birbirine daha da bulaşmaması için bulaştırmaması için en azından bir sürü belli bir yaşın üzerindeki insanların farklı hastalıkları vardır. Covid daha çok bu türden hastalıkları olanı götürdü. Bir de öyle bir sonucu da oldu. E dolayısıyla yani şeydir sağlık söz konusu olduğunda oruç, namaz dahi terk edilebiliyor. O açıdan Covid'den dolayı toplu namazın terk edilmesi veya cuma namazının terk edilmesi mantıklı olması bir karardı. Yani bir Müslümanın gündelik yaşamında olması gereken bir şeydi (K11-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

(...)son derece doğal bir şeydi o an öyle olması gerekiyordu kesinlikle. Çünkü insan sağlığı her şeyden önemlidir. Belki Kuran-ı Kerim'de ya da hadislerde böyle bir şey yoktur. Ama insan akli olarak onun o hastalığın yayılmaması adına dedim ya yani kul hakkı diye bir şey vardır. Kul hakkı çok çok önemli. Kul hakkına girmemek adına kesinlikle yani ben deselerdi öyle bir yasak yok dâhide ben cumaya mesela (K22-Erkek, 50 Yaşında, Evli).

Katılımcıların ifadelerinden söz konusu kısıtlamaların, dini bir gereklilik olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada dinin toplumdaki önemli misyonu karşımıza çıkmaktadır. Salgın sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kul hakkına yönelik açıklamaları veya aşya teşvik noktasında üstlendiği görevler, dinin rolünü anlamada elzemdir. Dinin üstlendiği bu misyon, sadece Türkiye'de değil tüm dünya toplumlarında da görülmüştür. Nitekim Kılıç'ın söylemleri de bunu destekler

niteliktedir. Kılıç, bir çalışmasında Hindistan, Pakistan ve Batı Afrika'da araştırdığı üzere dinin Covid-19 ile savaşma da “davranışsal kamu politikası aracı” olabileceğini belirtmiştir. Bu yolla dini liderlerin söylemlerinin kişilerde güven duygusunun etkisiyle davranış değişikliklerinde ve salgında uygulanan tedbirlere uyum sağlamanın dini vecibelerle açıklanmasının dinin ‘tetikleme’ ‘ikna etme’ gücü ile kişilere yön verilmesinde etkili olduğunu dile getirmektedir (Kılıç, 2021: 131).

Kısıtlamalara uyum sağlamanın dini gerekçeler ile meşrulaştırılması, katılımcılar tarafından kul hakkı, dinin ahlaki boyutu ve dini yaşamın bir gerekliliği kavramlarıyla açıklanmaktadır. Örneğin, kısıtlamaların dini yaşantısına olumsuz bir etkisi olmadığını belirten (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli) ise kutsal dini günlerde de bir olumsuzluk yaşamadığını kısıtlamaların zaten dini inancın gerektirdiği bir durum olduğunu ve kısıtlamalara uyulması gerektiğini düşündüğünü söylemiştir. Bunun yanı sıra dini özel günler için bir avantaj veya dezavantajı olup olmadığı sorulduğunda ise teknolojinin avantajlarından bahsetmiştir:

Yani orada da olmadı. Çünkü şuan hani eskiden bu iletişim imkânlarının olmadığı dönemlerde belki etkisi olabiliyordu ama bu iletişim imkânlarının özellikle görüntülü görüşme işte sesli görüşme, telefonlar, internet bu iletişimin zirvede olduğu bir dönemde bunun etkisinin az olduğunu ya da olmayacağını düşünüyorum (K1-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Kısıtlamaların dini yaşantılarını olumsuz etkilemediğini düşünen katılımcıların bazıları ise dini inanç ve değerlerin yaşanması için belli bir sınırlamaya gerek olmadığını, dini ibadetlerin her halükarda gerçekleşebileceğini ifade etmişlerdir:

Hayatımda herhangi bir kısıtlanma olmadı. Evde geçirdim, dışarı hariç bütün rutin işlerimi yaptım. Yeryüzünün insan için bir mescit olduğunu düşündüğüm için her yer benim için bir ibadet yeridir. Bu yüzden kısıtlamalar dini yaşantımı etkilemedi ve bir değişikliğe neden olmadı (K7-Erkek, 53 Yaşında, Evli).

Evet, şimdi yani dini yaşantının sadece namazla, oruçla ibadetle ya da cemaatle cumaya gitmekle sınırlı olmadığını düşünen biriyim. Dolayısıyla her halde her durumda dinin yaşanması zaten olması gereken bir şeydi. Sadece belki bazı şeyler azalmıştır. Camiye gideme gibi yani burada dini yaşantının değişimi anlamında algılamamak lazım (K14-Erkek, 44 Yaşında, Evli).

Dini yaşantının söz konusu salgın kısıtlamalarından etkilenmemesinin bir diğer nedeni ise dini ibadetlerin toplu ibadet ortamlarından ziyade bireysel olarak gerçekleşmesidir. Bu anlamda katılımcıların bazıları dini ibadet mekânlarını tercih etmediklerinden dolayı dini yaşam biçimlerinde de bir değişim olmadığını ifade etmiştir:

Gitmediğim için herhangi bir şeyi olmadı bana. Yani cami veyahut herhangi bir yere gitmediğim için hani dini açıdan yani evde ibadet ettim aslında önemini anlamış olduk yani (K8-Kadın, 41 Yaşında, Evli).

Dini açıdan yaşam tarzımı etkilediğini düşünmüyorum. Çünkü genelde ibadetlerimi kendi bireysel ölçüde yaptığım için herhangi bir yere gitmediğim için herhangi bir topluluğa karışmadığım için ben ibadetlerimi bireysel yaşayan bir insanım inancım ya da ibadetlerim bireysel olarak yaşadım(...)(K19-Kadın, 36 Yaşında, Bekâr).

Salgın kısıtlamaları nedeniyle kamusal ibadetlerin yapılamamasına dair katılımcıların ortaya koydukları görüşlere baktığımızda karşımıza iki farklı yaklaşım tarzının çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi, salgın kısıtlamalarından olumsuz etkilenenler, ikincisi ise salgın kısıtlamalarından etkilenmeyenlerdir. Anlaşıldığı üzere, salgın kısıtlamalarından etkilenmediğini belirten katılımcılar, kısıtlamaların gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bununla birlikte bazı katılımcılar, dini ibadet mekânlarına gitmedikleri için bazıları ise ibadetlerinin kamusal ibadet mekânlarına gitmek ile sınırlı olmadığını düşündükleri için salgın kısıtlamalarından etkilenmediklerini ifade etmişlerdir.

SONUÇ

Afetler, birey ve toplumların dini inançlarına sığındıkları önemli dönemlerdir. Afet türlerinden olan salgınların ise içerisinde hastalıkları barındırması dine başvuru sebeplerine farklı boyutlar kazandırmaktadır. Zira hastalıkların dinler için çeşitli anlamları bulunmaktadır. Covid-19 hastalığı, pandemi özelliğini taşıması sebebiyle dini yaşantıyı etkileyen ve hastalık ile başa çıkma açılarından dinden etkilenen bir süreci yansıtmaktadır. Bu açıdan bu çalışmada Covid-19 salgınının görünümüleri sosyoloji ve sosyolojinin birçok alt disiplinlerinden yansıtılmaya çalışılmıştır. Çalışmada dini inancın hastalık (Covid-19) dönemindeki etkilerine yönelik anlam ve tutumları ortaya koymak amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerinden Covid-19 salgın hastalığını geçirmiş olan 13 erkek ve 13 kadın olmak üzere toplam 26 katılımcı ile gerçekleştirilen bu çalışmada derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bu bağlamda çalışma açısından önemli olan temel bulguların sonuç değerlendirilmesini şu şekilde ele almak mümkündür:

Öncelikle afet dönemlerinde dini inancın etkisi ve önemi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda akademisyen katılımcıların çoğunun ifadelerinden dinin, afet dönemlerinde birçok başa çıkma yöntemlerine zemin oluşturduğu saptanmıştır. Nitekim bulgular doğrultusunda dinin, afet dönemlerinde insanlar için tercih edilmesinin nedeninin çoğunlukla psikolojik destek üzerinden ifadeler ile açıklandığı görülmüştür. Bunlardan rahatlama ve motivasyon ihtiyacının en çok kullanılan belirleyici ifadeler olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra afet koşullarında kendinden daha güçlüye duyulan ihtiyaçtan ötürü Tanrı'yı yardıma çağırmak, afeti kabullenebilir kılmak ve olağanüstü bir durum olan bu dönemleri açıklama ve anlamlandırmak ihtiyaçlarının da dine başvuruyu etkilediği anlaşılmıştır. Din-afet etkileşimine yönelik elde edilen ilginç bulgulardan biri de afet dönemlerinde dinin, afetzedelere yaklaşım biçimlerini belirlemesidir. Bu anlamda afet dönemlerinde din, yardımlaşma ve dayanışma ile sosyal alandaki ilişki biçimlerini belirleyen önemli bir etken olarak görülmüştür. Değerlendirmelerden ulaşılan bir diğer önemli nokta, dinin psikolojik destek sağlamadaki misyonunun önemli olduğu, ancak bunun tek başına benimsenmesinin çeşitli felaketler doğurabileceğidir. Bu açıdan bilimin önemli

olduğu ve afet olgusunun sadece kader boyutuyla açıklanamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın temel problemi olan Covid-19 salgınının anlamlandırma biçimi ve ortaya çıkış sebebine yönelik düşüncelerin çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim katılımcıların, bu salgın hastalığın çıkış noktasını birbirinden farklı biçimlerde değerlendirdikleri görülmüştür. Covid-19 salgın hastalığının ilahi takdirin bir sonucu olduğu ile ilgili görüşler söz konusu olmak ile birlikte bu salgının doğal bir olay olduğunu, ancak bunun da İlahi takdirin bir tahakkuku olduğuna dair görüşlere de ulaşılmıştır. Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda ulaşılan önemli bir nokta ise bu salgının doğal bir olay olduğudur. Salgının doğal bir olay olarak izah edilmesinin nedenlerine bakıldığında tarihte yaşanan önceki salgınlardan örnekler verilerek bu görüşün desteklendiği görülmüştür. Araştırma sonucunda salgının ortaya çıkış sebebinin açıklamaya dair ulaşılan sonuçlardan biri de salgının, insan ürünü ve biyolojik bir silah olduğuna dairdir. Bunun nedenleri arasında dünya düzeninin değişmesinin sonucu insan davranışlarının etkileri olduğu anlaşılmıştır. Bu açıdan bazı görüşmelerden Covid-19 salgınının beklenen ve aynı zamanda hak edilen bir olay olduğu düşüncesinin hâkim olduğu görülmüştür. Ayrıca bulgulardan çıkarılan önemli bir diğer sonuç ise salgının ortaya çıkış sebebinin anlamlandırılmasında net bir fikre sahip olunamamasıdır.

Covid-19 salgın hastalığına yakalanan katılımcıların bu durumu din temelinde açıklayıp açıklamamaları önemli olan bir diğer konu olmuştur. Bu noktada imtihan ve ceza gibi dini söylemlerin kullanımı anlaşılmak istenmiştir. Görüşmelerin değerlendirilmesi sonucunda katılımcıların bazılarının salgına yakalanma durumlarını din zemininde açıkladığı bazılarının ise açıklamadığı sonucuna varılmıştır. Din temelinde yapılan açıklamalara bakıldığında daha çok 'imtihan' kavramı temelinde açıklamaların yapıldığı görülmüştür. Bu noktada hastalığa yakalanma sebeplerinin İlahi takdirin bir sonucu olduğuna inandıkları anlaşılmıştır. Salgın hastalığa yakalanma durumlarını dini temelde ele alan katılımcıların olumsuz dini başa çıkma metotlarına başvurmadıkları görülmüştür. Katılımcıların bazılarının ise hastalığa yakalanma durumlarının dikkatsizlik sonucunda geliştiğini belirterek dini bir yorum geliştirmediği anlaşılmıştır. Bunların yanı sıra salgının çıkış sebebinin insan kaynaklı olduğunun düşünülmesi, salgının yapısı itibari ile doğal bir hastalık

olduğuna inanılması ve hastalık sürecinin kısa bir zaman dilimine yayılması gibi sebeplerden dolayı da din temelinde açıklamaların yapılmadığı saptanmıştır.

Araştırmaya katılan katılımcıların hepsi Covid-19 salgın hastalığını yaşamıştır ve hastalığı hafif, orta veya ağır biçimlerde geçirmişlerdir. Ayrıca katılımcıların bazıları bu hastalığa salgının ortaya çıktığı ilk dönemde yakalanırken bazıları salgının seyrinin azaldığı son dönemlerinde yakalandığını belirtmişlerdir. Bu iki etken, çalışmanın değerlendirme aşamalarını etkileyen temel faktörler olmuştur. Nitekim hastalıklarının ilk dönemlerini ağır geçirdiklerini belirten katılımcılar ifadelerinde dine sığınma düzeylerinin arttığını ve din açısından sorgulamaların olduğunu dile getirmişlerdir. Bazı katılımcılar ise hastalığın son dönemlerinde geçirdikleri veya aşı geliştirildikten sonra bu hastalığa yakalanmanın kendilerinde bir güvenilirlik oluşturduğunu belirtmişlerdir. Bu yüzden dine başvurma biçimlerinde herhangi değerişim olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Salgından dolayı katılımcıların yakın çevrelerinde gerçekteşen ölümler ve taziye gibi dini geleneklerin gerçekteşmemesinin de katılımcıların din ile olan irtibatlarını etkilediği görölmüşür.

Katılımcıların, hastalık (Covid-19) dönemlerinde dini ibadetlere dair tutumlarına baktığımızda katılımcıların çoğunun duaya başvurduğu anlaşılmıştır. Bu açıdan dua, diğer dini pratiklerden farklı bir başlık altında ele alınmıştır. Zira görüşmeler doğrultusunda diğer dini pratiklere başvurmayan katılımcıların da duaya yönelim sergiledikleri görölmüşür. Bunun nedenlerine bakıldığında özellikle hastalık döneminde vücutta oluşan hasarların veya fizyolojik olarak beden hareketliliğindeki azalmaların, eksikliklerin olduğu saptanmıştır. Katılımcıların duaya başvurma nedenlerine bakıldığında şıfa beklentisi başta olmak üzere, salgının ilk dönemlerinde hastalığa yakalanmanın etkisiyle hem yeterince ilacın bulunmaması hem de medyanın yansımalarıyla ölüm endişesi olduğu görölmüşür. Bunun yanı sıra ilaçların etkin olması, hastalığı rahat atlatma ve çevreye bulaştırma korkusunun dua yoluna başvurmada önemli sebepler olduğu sonucuna varılmıştır. Özellikle dini tavsiyeler üzerine afet dönemlerinde başvuru olan dua türlerinin Covid-19 hastalık döneminde de tercih edildiği görölmüşür. Bununla birlikte bilimsel açıdan yaklaşılması gerektiğini belirtip dini pratiklerden duaya yönelim göstermeyen katılımcılar da olmuştur.

Duanın en çok tercih edilmesinin nedenlerinden biri de mekânsal ve zamansal olarak sınır tanınamasıdır. Bunun dışında katılımcıların hastalık döneminde diğer dini pratiklere (namaz, dini okumalar vb.) başvurduğu da görülmüştür. Bu noktada katılımcıların çoğunun, hastalık dönemlerinde dini pratikleri uyguladıkları anlaşılmıştır. Araştırma sonucunda dini pratiklere başvurduğunu belirten katılımcıların çoğunun dini pratiklerdeki uygulamaların normal yaşantılarından farklı bir düzeyde olmadığı ve salgın hastalığın ayırıcı bir etkisinin olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu dini pratiklerden namaz ve dini okumalara başvurulmuştur. Bunun yanında dini pratiklerin daha dikkatli ve özenle gerçekleştiği sonucuna varılmıştır. Bulgular sonucunda ulaşılan bir diğer alt tema ise diğer dini ibadetlere başvurulmamasıdır. Bu anlamda dini pratiklerin tedavi ile bağlantılı olmaması ve salgın gerekliliklerinden olan hijyen kurallarının daha önemli olması nedeniyle dini ibadetlere başvurmadığını belirten katılımcılar da olmuştur. Bulgulardan çıkarılan önemli bir sonuç ise dini pratiklere erkek katılımcıların kadın katılımcılardan daha çok başvurduğudur. Bu durumda kadınların ev içi işleri ile meşgul olması ve salgın hastalığına yakalanmış olan diğer ev üyeleri ile ilgilenmesinin belirleyici olduğu anlaşılmıştır.

Dini inancın Covid-19 salgın hastalığının atlatılmasında etkili olup olmadığı problemi, çalışmanın genel çerçevesinin oluşturmasında son derece önem arz etmiştir. Bu bağlamda katılımcıların ifadelerinden üç alt temaya ulaşılmıştır. Bunlardan ilki dinin tedavi sürecinde etkili olduğudur. Katılımcıların çoğunun görüşlerinden dinin, tedavilerine psikolojik olarak destek verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Din inanç ve tutumların, rahatlatma ve motivasyon sağlama davranışlarını oluşturup tedaviyi etkilediği anlaşılmıştır. Bu açıdan özellikle hastalık sürecinde vücuttaki hasarlardan ötürü dini pratiklerin gerçekleşmemesinin tedavilerini olumsuz etkilediğini belirtenlerin yanı sıra dini inancın verdiği psikolojik desteğin olmaması durumunda belki hastalıklarının ölüm ile gerçekleşeceğini belirtenler de olmuştur. Modern tıbbın olan kuşkulu yaklaşımın da dini inanca sığınmayı etkileyen başka bir unsur olduğunun sonucuna varılmıştır. Araştırmada ulaşılan ikinci alt tema ise dinin, hastalık tedavisinde tek başına etkili olmadığı sonucudur. Burada beden dirençliliği, bilimin ışığında uzmanların tedavi ve uygulamalarının, doğal ve tıbbi ilaçların hastalığın atlatılmasında din ile beraber

önemli ve gerekli olduğu görülmüştür. Dini inanç, bu bağlamda tedavi sürecinde sadece psikolojik destek veren bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla Covid-19 salgın hastalığını geçirmiş bu katılımcıların tedavisi her halükarda modern tıbbın müdahalesi ile şekillenmiştir. Araştırmada ulaşılan üçüncü alt tema ise dini inancın, hastalık tedavisinde etkili olmadığıdır. Bununla katılımcılar tedavilerine bilimsel açıdan yaklaştıklarını belirtirken ilaç, izole olmak ve hijyen kurallarının hastalıklarının tedavisinde ve iyileşmelerinde önemli parametreler olduğu anlaşılmıştır.

Dinin, hastalık tedavisindeki önemi, hastalık öncesi ve sonrasında dini yaşantının değişimini anlamayı gerekli kılmaktadır. Bu açıdan dini yaşantılarında hastalık öncesi ve sonrasında farklılıklar olduğunu belirten katılımcılar olmak ile birlikte söz konusu farklılıkların olmadığını belirten katılımcıların da olduğu görülmüştür. Nitekim katılımcıların çoğunun dini yaşantısında hastalık öncesi ve sonrası arasında farklılıklar görülmediği saptanmıştır. Bunun nedenleri arasında mevcut bir dini yaşantının zaten olması ve hastalık sonrasında devam etmesidir. Salgın öncesi ve sonrasında değişimler olduğunu belirten katılımcılar ise bunun daha çok düşünce açısından olduğunu belirtmiştir. Nitekim dini sorgulamalar ve etkinlikler de değişimlerin söz konusu olduğu görülmüştür.

Covid-19 salgını dini yaşantıda toplu ibadet mekânlarına bir süre gidilememesi ile değişimlere neden olmuştur. Araştırmaya katılanların salgın kısıtlamalarından dolayı kamusal ibadetlerin yapılamamasına verdikleri tepkilere baktığımızda, salgın kısıtlamalarının dini yaşantılarında olumsuz sonuçlar doğurduğunu belirten katılımcıların çoğunun duygusal tepkiler verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle özel dini günlerin kısıtlamalardan etkilenmesinin, sosyal ilişkilerini zedelediği ve dini gelenekleri sıradanlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Bulgular doğrultusunda, söz konusu salgın kısıtlamaları için eleştirel bir tavır sergilemediklerini belirten katılımcıların ise kısıtlamaların olumlu ve gerekli etkileri üzerinde durdukları görülmüştür. Bu bağlamda bulaşıcılığın azaltılması ve hastalığın yayılımının düşürülmesi için salgın kısıtlamalarının gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bazı görüşmelerde bunun dini dayanaklarla açıklandığı görülmüştür. Söz konusu dinin ahlak boyutuna vurgu yapan katılımcılar, ifadelerinde kul hakkı ifadesini sıkça

kullanmışlardır. Bunun yanı sıra dini ibadetlerin mekânsal olarak sınır tanımaması, ibadet mekânları için evin tercih edilmesi, ibadetlerin bireysel olarak yapılması ve herhangi bir dini mekânın kullanımına başvurulmaması nedenlerinden ötürü salgın kısıtlamalarından etkilenilmediği de görülmüştür.

Kısacası Covid-19 hastalığını geçirmiş, örneklemini Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi akademisyenlerinin oluşturduğu bu çalışmada dini inanç ve tutumların hastalık ile başa çıkmadaki önemi irdelenmiştir. Bundan hareketle dinin, tedavideki öneminin yadsınamayacağı özellikle psikolojik destek sağlaması açısından hastalık tedavisini olumlu açılardan etkilediği sonucuna varılmıştır. Salgın kısıtlamalarından ötürü dini pratiklerin gerçekleşmemesinin psikolojik olarak yarattığı eksiklikler de bunu kanıtlar niteliktedir. Salgın gibi büyük bir topluluğu ilgilendiren hastalıklarda dine başvurma şekilleri sadece bireyi ilgilendiren diğer hastalık çeşitlerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla birbirinden farklı olan hastalık türlerinin dine başvuru biçimlerini etkilemesinin bu alanda yapılacak çalışmaların sonuçlarını da farklılaştıracağı düşünülmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde söz konusu nicel çalışmalardaki sınırlılıklar ve eksiklikler, nitel çalışmalarda genellemelerin ön planda tutulup içeriğe yönelik nitel analizlerin olmaması ve bu araştırmaların genelde belli bir döneme yönelik olması nedenlerinden ötürü hem salgın süreci hem de sonrası için “psikososyal” değişimleri açısından dini görünümünün daha fazla analizlere ihtiyacı vardır (Baltacı, 2022: 1685). Bu noktada farklı hastalık çeşitleri ve çalışma grupları üzerinden yapılan çalışmaların artırılması gerekmektedir. Bu açıdan din, afet ve hastalığa dair sosyolojik perspektifi içerisinde bulunduran bu çalışma, hastalık tedavilerinde dini inancın etkisine yönelik yapılacak çalışmalara katkı sunması açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Afacan, E. ve Avcı, N. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Örneği Üzerinden Salgın Hastalıklara Sosyolojik Bir Bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 1-14.
- Albayrak, A. ve Karayel, S.E. (2021). Yeni Dini Hareketlerin Covid-19 Küresel Salgını Karşısında İzlediği Yöntem ve Stratejilerinin Sosyolojik Bir İncelemesi. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(5), 1483-1502.
- Alkın, R.C. (2020). Dünyada ve Türkiye’de Afet Sosyolojisi (Afetlerin Sosyolojideki Yerine İlişkin Bir Literatür Taraması). İslam Can (Ed.), *Afet Sosyolojisi* içinde (s. 63-88). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Alkın, R.C. (2021). Bütünleşik Afet Yönetimine Sosyolojik Bakış: Toplumsal Yapı, İşlev ve Temel Kavramlar Işığında Bir Okuma Denemesi. *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 5(1), 18-34.
- Alpar, B.I. (2020). Covid-19 Salgın Sürecinde Kadın ve Hane İçi Emeği. Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorgun (Eds.), *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri* içinde (s. 171-184). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Altay, A. (2016). Doğal Afetlerin Makroekonomik Etkilerinin Analizi. Zerrin Toprak Karaman ve Asuman Altay (Ed.), *Bütünleşik Afet Yönetimi* içinde (s. 147-163). İzmir: İlkem Yayınları.
- Altun, V. K. (2021). Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Özelinde Bir Araştırma. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (11), 89-103.
- Angın, Y. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık Çalışanlarında Dini Başa Çıkma ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25(1), 331-345.
- Ardıç, M. Ve Şanlıtürk, D. (2022). Yeni Koronavirüs Salgınının Toplumun Kaygı ve Yaşam Kalitesi Düzeyine Etkisi. *Journal of Nursology*, 25(2), 77-83.
- Avcı, M.G. (2021). Zaman- Mekân Sıkışması, Küreselleşen Salgın ve Toplumsal Sonuçları. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17, 3787-3807.
- Aydın Öztürk, T. (2021). Pandemi ve Sosyal İzolasyon Yaşlılıkta Yalnızlık. Deniz Ülke Arıboğan ve Hadiye Yılmaz Odabaşı (Eds.), *Pandeminin Psikopolitiği* içinde (s. 253-277). İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Aydiner, T. (2014). *Doğal Afet Yönetimi: Türkiye’de Doğal Afet Yönetimi Uygulamalarının Tarihsel Bağlamda Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahadır, A. (2011). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din –Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.

- Baltacı, A. (2022). Covid-19 Salgın Sürecinde Toplumsal ve Dinî Yaşamın Dönüşümü: Psikososyal Bir Analiz. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 1669-1696.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve May, T. (2020). *Sosyolojik Düşünmek*. (Çev. Akın Emre Pilgir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayındır, S. ve Gürsu, O. (2021). Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 181-220.
- Beck, U. (2019). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. (Çev. Kâzım Özdoğan ve Bülent Doğan). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bingül Ak, B., Türk, A. ve Ak, R. (2020). Covid-19 Bağlamında Tarihteki Büyük Salgınlar ve Ekonomik Sonuçları. *Turkish Studies*, 15(4), 189-200.
- Can, İ. (2020). Afet Sosyolojisine Alan Açma Çabası. İslam Can (Ed.), *Afet Sosyolojisi* içinde (s. 15-39). Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Demirci, E.Y., Parin, S. ve Yılmaz Aslan, H. (2022). Covid-19 Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma. *International Academic Social Resources Journal*, 7(43), 1470-1478.
- DİTİB. (2020). Koronavirüs Gölgesinde Camilerimiz. *BÜLTEN*, (53).
- Duman, H. (2021). *Salgının (Covid-19) Sosyal Etkileri: Dini Düşünce ve Hayata Yansımaları (Afyonkarahisar Örneği)*. (Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duman, M.Z. (2016). *Sosyolojik Açıdan Deprem ve Din (Depremlerin Dini İnanç ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi)*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Durmuş, S. ve Şahin, D. (2020). Covid-19 Küresel Salgınında Dünyada ve Türkiye’de Uygulanan Ekonomi Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(4), 923-943.
- Dürüst, Ç. (2022). Covid-19 Sürecinin Psiko-Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 41-55.
- Eraslan, A. (2021). Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık Hizmeti Olarak Hz. Peygamber’in Uhrevi Müjdeleri [Bildiri]. Orhan Gürsu, Ömer Faruk Söylev ve Bayram Demirtaş (Eds.). *Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Aralık 2020, (s. 53-72), Kütahya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Erdoğan, B. (2021). Kültür, Siyaset ve Mikroorganizmalar: Üstyapı Kurumlarının Farklı Toplumlarda Salgın Hastalıklarla Etkileşimleri. Deniz Ülke Arıboğan ve Hadiye Yılmaz Odabaşı (Eds.), *Pandeminin Psikopolitiği* içinde (s. 311-339). İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Fidan, A. (2020). Afet, Din ve Toplum. İslam Can (Ed.), *Afet Sosyolojisi* içinde (s. 235-261). Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.

- Furedi, F. (2001). *Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri*. (Çev. Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gashi, F. (2020). Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 88-112.
- Geertz, C. (2020). *Kültürlerin Yorumlanması*. (Çev. Hakan Gür). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (Çev. Ersin Kuşdil). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökalp Yılmaz, G. (2021). Afetlere Sosyolojik Bakış ve Türkiye’de Afet Yazımına Kuramsal Bir Yaklaşım. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 194–204.
- Gökçe, O. (2006). *İçerik Analizi: Kuramsal ve Pratik bilgiler*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Gökçen, A. (2020). Afet Kavramı ve Başlıca Afet Türleri. İslam Can (Ed.), *Afet Sosyolojisi* içinde (s. 41-62). Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Günay, Ü. (2010). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güngörer, F. (2020). Covid-19’un Toplumsal Kurumlara Etkisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 393-428.
- Hökelekli, H. (2013). *Din Psikolojisine Giriş*. Necdet Subaşı, Yasin Aktay ve Burhanettin Tatar (Eds.), İstanbul: Dem Yayınları.
- İmıl, M. (2020). Kutsal Dünyanın Virüsle İmtihanı: Post-Pandemik Dönem ve Din. *Dini Araştırmalar*, 23(57), 65-94.
- Illich, I. (2014). *Sağlığın Gasplı*. (Çev. Süha Sertabiboğlu). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime 1*. (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnce, C. (2020). Afetler Çağı, Afetlerin Yapısal Dönüşümü ve COVID-19. *Turkish Studies*, 15(4), 565-578.
- İstek, E. (2017). Avrupa’da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36(62), 173-204.
- İşbilen, N., Kaplan, H. ve Sevinç, K. (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies*, 15(4), 579-598.
- Kadıoğlu, M. (2008). Modern, Bütünleşik Afet Yönetiminin Temel İlkeleri. Mikdat Kadıoğlu ve Emin Özdamar (Eds.), *Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri* içinde (s. 1-34). Ankara: JICA Türkiye Ofisi Yayınları.
- Kahraman, A. (2020). Covid-19 Pandemisi Bağlamında Olağanüstü Durumlar Fıkhı ve İctihad. Abdulkadir Macit (Ed.), *Salgın Günlerinde Toplum ve Siyaseti Yeniden Düşünmek* içinde (s. 61-69). İstanbul: İlem Yayınları.

- Kahraman, S., Polat, E. ve Korkmazzyürek, B. (2021). Afet Yönetim Döngüsündeki Ana Terimler. *Avrasya Terim Dergisi*, 9(3), 7-14.
- Kalgı, M.E. (2021). Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dini Başa Çıkma. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 131-150.
- Kaynak, B. (2021). Salgınların Ekonomi Politikası: Piyasaların Sürü Psikolojisiyle İmtihanı. Deniz Ülke Arıboğan ve Hadiye Yılmaz Odabaşı (Eds.), *Pandeminin Psikopolitiği* içinde (s. 173-200). İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
- Keskin, M.Y. (2004). Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme. *Dilbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(3), 7-21.
- Kılıç, E. (2021). Covid-19 ile Mücadelede Davranışsal Kamu Politikası Aracı Olarak Dinin Yeri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 39, 123-134.
- Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye’ de Dini Hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Köse, A. Ve Küçükcan, T. (2006). *Deprem ve Din (Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme)*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Kula, N. (2002). Deprem ve Dini Başa Çıkma. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 234-255.
- Levent, A. (2020). Afetin Ekonomik Etkileri. İslam Can (Ed.), *Afet Sosyolojisi* içinde (s. 219-233). Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Meçin, H. (2021). Kriz Dönemlerinde Manevi Danışmanlık: Modern Toplumda Anlam Arayışının Sosyolojik Bir Okuması [Bildiri]. Orhan Gürsu, Ömer Faruk Söylev ve Bayram Demirtaş (Eds.). *Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Aralık 2020, (s. 152-166), Kütahya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mills, C. W. (2019). *Sosyolojik Tahayyül*. (Çev. Ömer Küçük). İstanbul: Hil Yayın.
- Okumuş, E. (2002). Tabii Afetler, Din ve Toplum- Marmara Depremi Örneği-. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15(3), 339-373.
- Okumuş, E. (2015). *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Oktan, Y. (2021). İslam Tarihinde Salgın Hastalıklar ve Salgınla Mücadelede Kullanılan Nebevî Yöntemler [Bildiri]. Orhan Gürsu, Ömer Faruk Söylev ve Bayram Demirtaş (Eds.). *Olağanüstü Durumlarda Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Sempozyumu Bildirileri*, 18-20 Aralık 2020, (s. 13-29), Kütahya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Özarlan, S. (2009). Doğal Afetler Karşısında Din ve Diyanet Hizmetleri (Doğal Afetlere/ Musibetlere Yönelik Düşünceler). *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, (469-480), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Pargament, K. (2003). “Tanrım Bana Yardım Et” Din Psikolojisi Açısından Başa Çıkmanın Teorik Çatısına Doğru. (Çev. Ahmet Albayrak). *Tabula Rosa*, (9), 207-238.

- Pargament, K. (2005). Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme. (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu). *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 279-313.
- Sayın, H. ve Çırakoğlu, A. (2021). Covid-19 Pandemisi Kapsamında Siyasal Erk-Din-Toplum İlişkisi: Ritüellerin Dönüşümü ve Dinlerin Geleceği. *UPA Strategic Affairs*, 2(2), 31-74.
- Sunar, L. (2020). Risk Toplumunun Krizi: Kayganlaşan Toplumsal Yapılar. Abdulkadir Macit (Ed.), *Salgın Günlerinde Toplumu ve Siyaseti Yeniden Düşünmek* içinde (s. 89-98). İstanbul: İlem Yayınları.
- Şahin, A.U. (2021). Afet Yönetimini Küresel Düşünmek. *TESAM Akademi Dergisi*, 8(2), 237-262.
- Şimşek, A. (2018). Evren ve Örneklem. Ali Şimşek (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (s. 108-133). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Tekçe, Ö.(2021). Pandemi Sürecinde Yeniden Anlam Kazanan Kamusal Mekân ve Toplumsal İlişkiler. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 12, 46-70.
- Tercan, B. (2020). Biyolojik Afetler ve COVID-19. *Paramedik ve Acil Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 1(1), 41-50.
- Turhan, E.H. (2021). Ölüm Sosyolojisi Ekseninde Ölüm Kaygısı ve Koronavirüs. *HABITUS Toplum Bilim Dergisi*, 2(2), 85-101.
- Utma, S. (2021). Pandemi Sürecinde Medyada Korku Salgını: Covid-19 Özelinde Bir Değerlendirme. *International Academic Social Resources Journal*, 6(28), 1217-1226.
- Varlık, N. (2020). Geçmiş Pandemileri Anlamak Neden Önemli?. Didem Bayındır (Der.), *Salgın: Tükeniş Çağında Dünyayı Yeniden Düşünmek* içinde (s. 15-43). İstanbul: Tellekt.
- Wach, J. (1995). *Din Sosyolojisi*. (Çev. Ünver Günay). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Yazıcı Çelebi, G. (2020). Covid-19 Salgınına İlişkin Tepkilerin Psikolojik Sağlık Açısından İncelenmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 471-483.

İnternet Kaynakları

- AFAD. (2022). *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*. Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>(Erişim Tarihi: 26.10.2022).
- AFAD. (2020). *Afet Yönetimi Kapsamında 2019 Yılına Bakış ve Doğa Kaynaklı Olay İstatistikleri*. Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/afet-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 07.01.2023).
- Demir, R. (2016). *Afet Psikolojisi ve Sosyolojisi*. Erişim Adresi: http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/acildurumveafetyonetimi_ue/afetpsikolojisi/sivesosyolojisi.pdf

Güngör, Y. (2020).*Dünyayı Etkileyen Önemli Afetler ve Alınan Dersler*. Erişim Adresi:

http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/acilyardimveafetyonetimi_ao/deavad.pdf.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020b). *Covid-19 Nedir?* Erişim Adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>(Erişim Tarihi:15.11.2022).

WHO.(2020).*What Are The Symptoms of Covid-19?* Erişim Adresi: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>(Erişim Tarihi:15.11.2022).

<https://www.trthaber.com/haber/gundem/diyanet-camilerde-tedbirlere-en-ust-seviyede-uyuluyor-537943.html> (Erişim Tarihi:18.12.2022).

<https://dogruhaber.com.tr/haber/657387-mesafeyi-korumamak-stok-yapmak-kul-hakki/>(Erişim Tarihi: 19.12.2022).

<https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29424/yatsi-ezanindan-sonra-tum-camilerden-dua-edilecek> (Erişim Tarihi: 29.12.2022).

<https://www.trthaber.com/haber/guncel/diyanetten-sokaga-cikmasi-sinirlendirilanlara-dini-ve-manevi-destek-genelgesi-469431.html>(Erişim Tarihi:30.12.2022).

<https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html> (Erişim Tarihi: 29. 07.2023).

<https://covid19.saglik.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 29. 07.2023).

EKLER

EK-1: Görüşme Formu

Merhaba

Bu çalışma, “Yeni Koronavirüs Hastalığı(Covid-19) ile Başa Çıkma Dini İnanç ve Tutumların Etkisi: Akademisyenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma” başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında yapılmaktadır. Görüşme sorularına vereceğiniz cevaplar sadece proje kapsamında değerlendirilecektir. Göstereceğiniz ilgi ve vereceğiniz cevaplar için şimdiden teşekkür ederiz.

Elif ŞAĞBAN

DEMOGRAFİK BİLGİLER

Cinsiyet:

- a)Kadın b)Erkek

Kaç Yaşındasınız?

.....

Medeni durumunuz?

- a)Bekâr b)Evli c)Eşi ölmüş d)Boşanmış e)Ayrı yaşıyor

Öğrenim durumunuz?

- a)Lisans mezunu b)Yüksek Lisans mezunu c)Doktora mezunu

Unvanınız nedir?

- a)Arş. Gör. b)Arş. Gör. Dr. c)Dr. Öğr. Üyesi
d)Doç. Dr. e)Prof. Dr. f)Öğr. Gör.
g)Öğr. Gör. Dr. h)Okutman/Uzman

GÖRÜŞME SORULARI

- 1.Sizce deprem, sel ve salgın gibi felaketlerle başa çıkmada dini inancın *nasıl* bir etkisi olmaktadır?
- 2.Gündelik yaşamınızda yaşadığınız sorunlarla/sıkıntılarla baş çıkmada dini inanca *nasıl* ve ne ölçüde başvurursunuz?
- 3.Koronavirüs hastalığını *nasıl* anlamlandırdınız? (ilahi takdirin bir sonucu mudur yoksa doğal bir olay mıdır vs.)?
- 4.Koronavirüse yakalandığınızı anladığınızda ilk önce *nasıl* bir tepki verdiniz(Kısaca anlatır mısınız), olayı dini açıdan *nasıl* yorumladınız? (imtihan-ceza)
- 5.Koronavirüs hastalığından etkilenme biçiminiz (hafif, orta, ağır), dine sığınmanızda etkisi oldu mu? (Cevabınız evet ise *nasıl* bir etkisi oldu?)
- 6.Yakın çevrenizden birilerinin koronavirüs salgınından etkilenmesi dini inanç ve davranışlarınızı *nasıl* etkiledi?
7. Koronavirüse yakalandığınızda Allah'a dua edip sığınmaya çalıştınız mı? Neden?
- 8.Tedavi sürecinde dini pratiklere (namaz, oruç, zekât, Kur'an okuma vs.) başvurduğunuz mu? Daha çok hangi dini ritüelleri ve *ne sıklıkta* yaptınız?
- 9.Tedavi sürecinde dini davranışlarınızda (yardımlaşma ve dayanışma duygusunun artması, sabırlı olmak, şükür etmek, cömert olmak, Tanrı'nın rızasını kazanmaya çalışmak vb.) ne tür değişiklikler oldu?
- 10.Tedavi sürecinde dini (manevi) destek/danışmanlık aldınız mı? (Çevrenizden, dini kurumlardan, dini programlardan vs.) Neden?
- 11.Salgının kontrol altında tutulması nedeniyle uygulanan kısıtlamalar (örneğin camilerde bir süre toplu ibadet yapılmaması)dini yaşantınızı ve tedavinizi nasıl etkiledi veya bu durumla nasıl başa çıktınız?
- 12.Başvurduğunuz dini inanç ve pratiklerin tedavi sürecinde bu hastalıkla başa çıkmanızda size destek olduğunu düşünüyor musunuz?
- 13.Koronavirüs tedavisi sürecinde dini inanç ve tutumlarınız ile hastalığı geçirmeden

önceki dini yaşantınız arasında bir fark oluştu mu?

14.Koronavirüsü atlatmanızda dini inancınızın etkili olup olmadığı hakkında ne düşünüyorsunuz?

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı :ŞAĞBAN Elif

Uyruğu :Türkiye Cumhuriyeti

E-mail :

ORCID

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı	2023
Lisans	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi- Sosyoloji	2019

İş Deneyimi

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

Tez Başlığı / Konusu:

21/12/2023

**Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) ile Başa Çıkmada Dini İnanç ve Tutumların Etkisi:
Akademisyenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma**

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin, 05/12/2023 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2 (iki) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

21/12/2023

Elif ŞAĞBAN

Adı Soyadı : Elif ŞAĞBAN.....

Öğrenci No :20920009017.....

Anabilim Dalı :Sosyoloji

Programı :Sosyoloji Tezli Yüksek Lisans.....

Statüsü : Y. Lisans Doktora

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN

...../...../20....

**ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR**

...../...../20....

**Prof.Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü**

